

KIA TAKATŪ

WHAT'S THE PLAN STAN?

HE RAUEMI

mō te whakaako me pēhea te whaihanga
i ngā mate whawhati tata
i ngā kura

Te Rākau
Whakamarumaru

Ministry of Civil Defence
& Emergency Management

Ngā mihi

Ngā mihi nunui ki a Toni rāua ko Penny Waho, Kia Ngākau Nui, he kaitohutohu; ki a Ian Cormack, kaiwhakamāori ā-tuhi, kaitakatā hoki; ki a Piripi Walker, Kaiwhakahaere, Tokomapuna Māori Language Services.

I tuhia, i whakawhanakehia te rauemi e Educating NZ
www.educating.co.nz

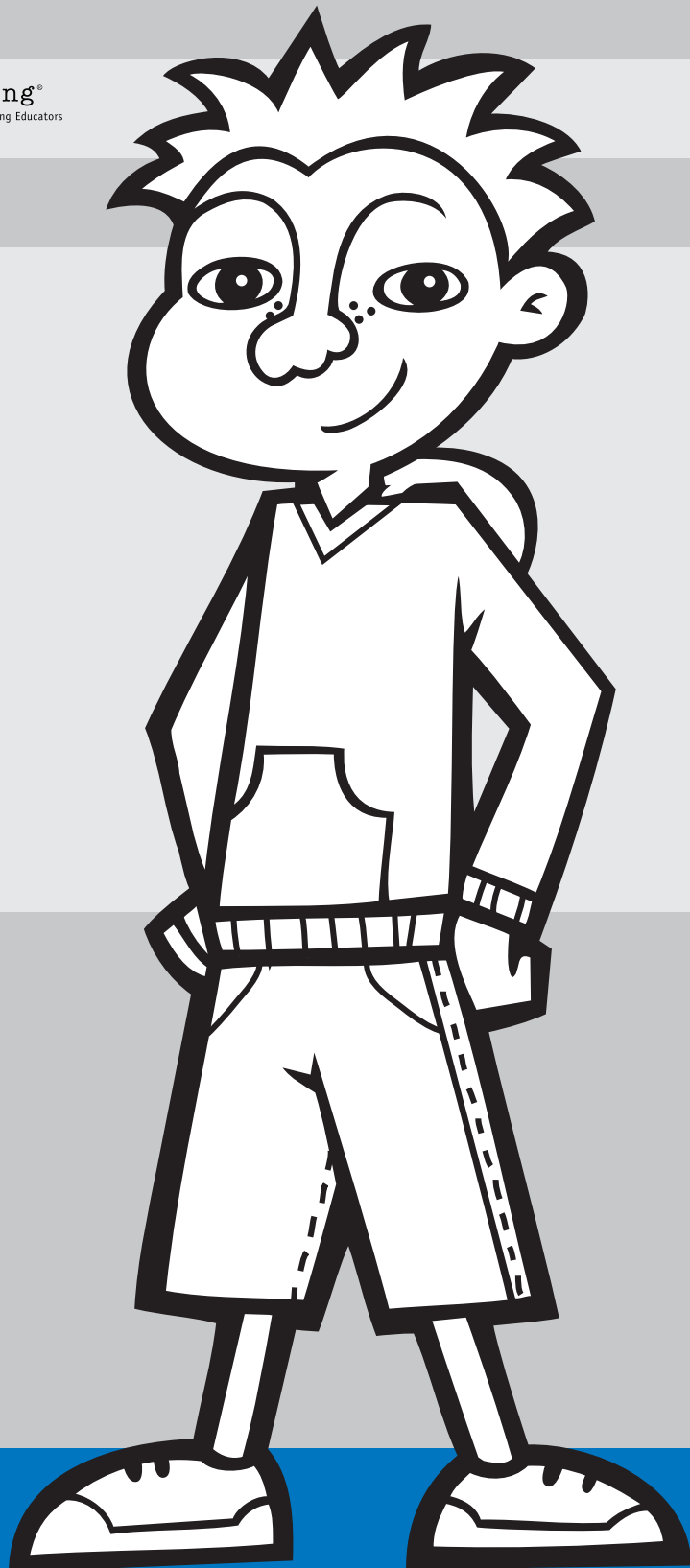
Mana tārua © Te Rākau Whakamarumaruru 2008.

Kia kaua e tāruatia tētahi wāhanga o tēnei rauemi ahakoa te hātepe tāruarua, hāunga tērā mō te akoranga tūmataiti, mō te rangahau, mō te tuhinga arotake e whakaaetia ana i raro i te Ture Mana Tārua, kia whiwhi rā anō te whakaaetanga o mua mai i Te Rākau Whakamarumaruru.

He waitohu a Kia Takatū[®] nā te Rākau Whakamarumaruru.

Te Rākau Whakamarumaruru
Pouaka Poutāpeta 5010, Te Whanganui-a-Tara
Waea (04) 473-7363
Waea whakaahua (04) 473-7369
Te ipurangi: <http://www.civildefence.govt.nz>
Īmēra: emergency.management@dia.govt.nz

ISBN 0-478-25477-8

Nau mai ki *Kia Takatū*

Tēnei te mihi atu ki a koutou katoa e whakaako nā i roto i ā tātou kura kaupapa, akomanga rūmaki rānei puta noa i te motu, whiti atu ki Te Waipounamu, tītaha ake ki Rēkohu. Kia whakaaro tātou ki ngā parekura i pā ki Aotearoa i ēnei tau kua pahure ake e hoki ana ngā mahara ki ēnā o tātou, ki ēnā hoki o ō tātou tūpuna, i pāngia e aua parekura, ahakoa i puta ora atu, ahakoa i mate rānei. Nō reira e tika ana me mihi atu hoki ki a rātou kua whetūrangitia hei tauira mā tātou te waihotanga iho. Tēnā koutou, tēnā koutou, tēnā koutou katoa.

He Kupu Whakataki

Kei Aotearoa nei he rite tonu tō tātou noho mōrearea ki te tūpono mai o te parekura. E āhei ana ngā rū whenua, ngā waipuke, ngā āwhā, ngā hūnga me ērā parekura ehara i te ao tūturu te pūtaka te āta tukituki me te āta ukuuku. Kei te noho tō tātou whenua i te Koropewa Kāpura o Te Moana-nui-a-Kiwa, he rohe e awhe ana i te pūtaka o Te Moana-nui-a-Kiwa. Nā tēnei ka āta whakaraerae tātou ki te tūpono o ngā parekura pēnei i ngā rū whenua me ngā hūnga.

Ahakoa kāore e taea e tātou te pare i tēnei mea te parekura kei te ao tūturu te pūtaka, he mea hira ki te mātau ki ēnei mea, me ngā mea ka mahia pea e tātou hei āwhina i a tātou ki te tū pakari i roto i te parekura. Kua kitea huri noa i te ao ki te mōhio te tangata ki ngā mōrearea huri noa i a rātou, ki te whakamahere rātou i ngā mahi ka mahia e rātou ina tūpono mai, ka āta whakaitia ake ngā wharanga, ngā tukitukinga me ngā whētuki ka whai ake.

Mā te whakauru i ngā ākonga ki tētahi hōtaka mātauranga e aro ana ki ngā parekura me ngā mate whawhati tata rātou e āwhina ki te takatū, e hoatu hoki ki a rātou ngā pūkenga kia haumarua ai ā rātou mahi ki te tūpono mai tētahi parekura, mate whawhati tata rānei. Tēnā pea ko tō rātou mātau ki ngā mōrearea e kipakipa ō rātou mātau, kaitiaki, whānau hoki ki te whakarite kia pai atu tō rātou takatū.

He Aha Kei Roto i Tēnei Pukapuka Rauemi?

Kei te arotahi *Kia Takatū* ki ngā rū whenua, ngā waipuke, ngā ngaru taitoko, ngā puia, ngā āwhā, me ngā parekura ehara i te ao tūturu te pūtaka. Kei roto i te rauemi nei ko:

- ētahi mahi me oti i ngā ākonga i te kāinga
- ētahi whārangi meka mō ngā parekura
- ētahi tauira hei whakamahinga i ngā akomanga
- he pārongo tauwhāiti mō ngā hapori Māori
- ētahi pakiwaitara e rima e whakaatu ana i ētahi mate whawhati tata.

Kua raua atu nei he kōpae ki roto i *Kia Takatū*, kei runga ko tētahi kōnae PDF o te pukapuka rauemi *Kia Takatū*. Ka taea tēnei te tā ki te whakaputa i ētahi anō tāruatanga. Kei runga hoki i te kōpae ētahi wāhanga kua kōwhiria me ngā tauira hei tānga atu hei PDF, hei kōnae Word mō te tapahi, me te whakapiri.

Ka āhei koe te tāruarua i ēnei kōnae mai i te kōpae ki te ipurangiroto o te kura ki te hiahia koe kia wātea ēnei hei whakamahinga mā ngā pouako i roto i ā rātou whakamahere akoranga.

Ko te hōtaka *Kia Takatū* me te marae

Me tautoko, me whai wāhi hoki te whānuitanga o ngā tāngata me ngā whakahaere i tua atu i te pouako i te whakamahinga o te hōtaka *Kia Takatū* i roto i ō hōtaka ako, whakaako anō hoki. Me whai whakaaro hoki ki te pōwhiri i ngā marae ā-rohe kia whai wāhi ki te hōtaka i ngā wāhi ka taea, nō te mea kua āta kitea ko te tikanga ko te marae te wāhi tuatahi e haerea ai e ngā whānau Māori me ngā hapori Māori i te wā o tētahi parekura, i muri hoki.

He ngohe rū whenua me ētahi whakaaro mahi kāinga

He whakaaro mahi kāinga		
Ākonga tēina	Ākonga takawaenga	Ākonga tuākana
<ol style="list-style-type: none"> 1. Hīkoi haere kōrua ko tētahi pakeke huri noa i tō whare, ka whakatau tahi he aha ngā wāhi e noho haumarū ai i tētahi rū whenua (he wāhi kākārīki), me ērā ka mōrearea tonu i te rū whenua (he wāhi whero). 2. Matapakia e kōrua ko tētahi pakeke i tō kāinga ngā wāhi haumarū i kitea e koe i tō whare. 3. Whakaaturia tētahi pakeke i tō kāinga me pēhea te Pāhake, te Hipoki i a koe, me te Pupuri. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Tuhia he mahere o tō kāinga kua kaurukuhia ki ngā tae tohu e tautuhi ana i ngā wāhi ka noho haumarū i te rū whenua (wāhi kākārīki), me ērā ka mōrearea i te rū whenua (wāhi whero). 2. Uiuitia tētahi pakeke kia mōhio ai mēnā ka mātau ia ki te Pāhake, te Hipoki i a ia, me te Pupuri. 3. Tuhia he pakiwaituhi me te whakamahi i ngā mirumiru kōrero hei whakaatu i tōna mōhio ki te Pāhake, te Hipoki i a ia, me te Pupuri. 4. Tirohia mēnā he mahere mate whawhati tata, he taonga mate whawhati tata hoki kei tō whare. 5. Tuhia he kōwae mō ngā otinga o ō tirohanga, me ngā mahi me mahi e tō whānau kia pai atu tō rātou noho rite mō te tūpono rū whenua. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Tirohia ngā rūmā katoa o tō whare kia mōhio ai koe ki ngā wāhi haumarū, wāhi mōrearea hoki i te rū whenua. 2. Tuhia he mahere o tō kāinga kua kaurukuhia ki ngā tae tohu e tautuhi ana i ngā wāhi ka noho haumarū i te rū whenua (wāhi kākārīki), me ērā ka mōrearea i te rū whenua (wāhi whero). 3. Tuhia he tapanga ki te hoahoa hei whakaatu me pēhea te whakarite kia haumarū ake ngā wāhi mōrearea. 4. Tohua ki tō hoahoa te wāhi e puritia ana ngā taonga whakaora whawhati tata mā tō whānau. 5. Tuhia he mahere rū whenua mō tō kāinga hei rārangi matā, ki te taha o tō hoahoa, ki raro rānei.

2

He ngohe ngaru taitoko me ngā whakaaro mahi kāinga

He whakaaro mahi kāinga		
Ākonga tēina	Ākonga takawaenga	Ākonga tuākana
<ol style="list-style-type: none"> 1. Pātaihia tētahi pakeke i tō kāinga mēnā ka pāngia pea tō whare e tētahi ngaru taitoko. 2. Tautuhia e kōrua ko tētahi pakeke kei hea te whenua teitei rawa e tū pātata ana, te ara haumarū rawa rānei i tō whare ki tuawhenua. 3. Me haere koutou ko tō whānau ki te hīkoi hei whakaharatau i te haerenga atu ki tō koutou wāhi haumarū. 4. Tuhia he pikitia o tō whānau i te wāhi haumarū. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Whakatauria e kōrua ko tētahi pakeke i tō kāinga mēnā ka pāngia pea tō whare e tētahi ngaru taitoko. 2. Tuhia he mahere o te wāhi huri noa i tō whare e whakaatu ana i te ara ki te whenua teitei rawa e pātata ana, te ara haumarū rawa rānei ki tuawhenua. 3. Tiritiria e kōrua ko tētahi pakeke i tō kāinga tō mahere, ka tono ai i a ia ki te tāpiri i ētahi kōrero mō tō mahere, mēnā he kōrero āna. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Whakatauria mēnā ka pāngia pea tō whare e tētahi ngaru taitoko. 2. He mahere whawhati tata kei tō whare mō te ngaru taitoko? <ul style="list-style-type: none"> • Mēnā āe, arotakea te mahere whawhati tata mō te ngaru taitoko, me te whakarite kia kapi katoa ngā mea e whakataunakihia ana i ngā Whārangi Kōwhai®. • Ki te kore, tuhia tahitia e kōrua ko tētahi pakeke tētahi mahere whawhati tata mō te ngaru taitoko – kei ngā Whārangi Kōwhai® ētahi whakaaro mō tēnei.

He ngohe puia me ngā whakaaro mahi kāinga

He whakaaro mahi kāinga		
Ākonga tēina	Ākonga takawaenga	Ākonga tuākana
<ol style="list-style-type: none"> 1. Mauria atu tō pikitia o te pēke kei roto ko ngā mea whawhati tata ki te kāinga. 2. Tohua ki te tohu whakaae ngā mea kei roto i tō pēke ka kitea e kōrua ko tētahi pakeke i tō whare. 3. Tuhia, hangaia rānei he rārangi (me te āwhina a tētahi tangata pakeke atu) o ngā mea kei roto i tō peke kāore i kitea i tō kāinga. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mauria atu tō whakaari ki te kāinga, ka matapaki ai me tētahi tangata pakeke atu. 2. Whakarite mēnā ka taea e koe ngā mea whawhati tata katoa te kite i tō whare. Whakarārangitia ērā kāore e kitea e koe, ka whakaahua ai me aha pea tō whānau kia riro ai aua mea. 3. Matapakia e kōrua ko tētahi pakeke i tō kāinga ka ahatia ngā mōkai i tētahi whakatahanga whare. Tuhia he mahere whawhati tata mō te tiaki i tō mōkai i te wā hū, mō tētahi mōkai pohewa rānei mēnā kāore he kararehe i tō whānau. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Ko koe tētahi kairīpoata tūhurahura. Tuhia he tuhinga nūpepa e pā ana ki te noho rite o tō whare mō te tūpono hū. Hei tauira, he mea whawhati tata, he mahere whawhati tata hoki ā koutou? 2. Uiuitia tētahi pakeke i tō kāinga hei wāhanga o tō tuhinga. Tēnā pea ka hiahia koe ki te hopu ā-rīpene kōrero, mau whakaata rānei. Whakatau mēnā ka rite ia mō tētahi hūnga, mō tētahi whakatahi whawhati tata rānei.

He ngohe āwhā me ētahi whakaaro mahi kāinga

He whakaaro mahi kāinga		
Ākonga tēina	Ākonga takawaenga	Ākonga tuākana
<ol style="list-style-type: none"> 1. Tautuhia ngā wāhi haumarū, mōrearea anō hoki i tō kāinga me te āwhina a tētahi pakeke i te kāinga. 2. Pātaihia tētahi pakeke i te kāinga mēnā kua kite wheako ia i tētahi āwhā. Tuhia he rerenga kōrero e whakaahua ana i te āhua o taua āwhā ki a ia, mā te pakeke e āwhina. 3. Matapakia e kōrua ko tētahi pakeke me aha ngā mōkai e te tangata i tētahi wā āwhā. Tuhia he pikitia e whakaatu ana me aha. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Uiuitia tētahi pakeke i te kāinga, ka pātai mēnā kua kite wheako ia i tētahi āwhā. Whakarārangitia he kupu matua me ētahi rerenga kōrero mō ana wheako. 2. Toko whakaarohia te tūpono mai o tētahi āwhā nunui ā tēnei pō, ā, me whakawhirinaki koe ki ō rawa whawhati tata kei a koe i nāianei tonu. Tirohia e kōrua ko tētahi pakeke ngā Whārangi Kōwhai®, ka tuhi ai i tētahi rārangi o ngā rawa kei a koe, me ērā kāore i a koe. 3. Mēnā kei te hapa ētahi mea me whai wāhi ki ō rawa whawhati tata ka tika, kīia atu tētahi pakeke i te kāinga. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Uiuitia tētahi tangata pakeke atu mō ōna pūmahara mō te āwhā Wahine (Huripari Giselle) i te tau 1968, mō tētahi atu āwhā nāna i kite wheako. 2. Tuhia he kōwae mō ngā mea i mahia e taua tangata ki te whakarite kia noho haumarū i te wā o te āwhā. 3. Tirohia ngā rawa whawhati tata a tō whānau i te kāinga. 4. Mēnā kei te hapa ētahi mea me whai wāhi ki ō rawa whawhati tata ka tika, kīia atu tētahi pakeke i te kāinga.

He ngohe waipuke me ngā whakaaro mahi kāinga

He whakaaro mahi kāinga		
Ākonga tēina	Ākonga takawaenga	Ākonga tuākana
<ol style="list-style-type: none"> 1. Tautuhia ngā mea ka pāngia e tētahi āwhā i tō kāinga. 2. Matapakia e kōrua ko tētahi pakeke i te kāinga me aha ia ki te whakamarumaruru i ngā mea hira i tētahi waipuke. 3. Pātaihia tētahi pakeke mēnā kua wheako ia i tētahi waipuke. Mēnā āe, tūhuratia ngā mea i tūpono mai kia āhei ai koe te kōrero i ēnei ki te akomanga. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Tuhia he pikitia o tō whare, ka hoatu tau ki ia wāhi, ki ia mea hira rānei tērā tonu pea ka kōpekātia i tētahi waipuke. 2. Tuhia he kī mō te pikitia whai tau, me te whakarārangi i ngā mahi ka mahia pea ki te whakaiti i te kōpeka nā te waipuke ki aua wāhi, mea rānei. 3. Matapakia e kōrua ko tētahi pakeke i te kāinga ngā putanga whawhati tata i tō whare, ka tāpiri ai ki tō pikitia. Tohua te wāhi hui i tētahi wā whawhati tata mēnā me whakatahi koe i te whare. 	<ol style="list-style-type: none"> 1. Mauria atu tō mātārere ki te kāinga. Mēnā he tatao oū, he mātua rānei ōu, whakaaturia ki a rātou. 2. Aromātaihia tā rātou urupare ki te mātārere. E mārāma ana ki a rātou? He mea āwhina i a rātou? 3. Pātaihia tētahi pakeke i te kāinga mō tētahi waipuke i wheakotia, i mōhiotia rānei e ia. Tuhia he pūrongo mō ngā mahi ka tūpono mai, me tāna i aha ai.

He ngohe mō ngā parekura ehara i te ao tūturu te pūtake, me ngā whakaaro mahi kāinga

He whakaaro mahi kāinga		
Ākonga tēina	Ākonga takawaenga	Ākonga tuākana
<p>1. Whakaaturia te wāhanga ārai mate whawhati tata o ngā Whārangi Kōwhai® ki tētahi pakeke i te kāinga.</p> <p>2. Whakamahia ngā Whārangi Kōwhai®, te pae tukutuku www.whatstheplanstan.govt.nz ki te rapu me pēhea ō mahi i tēnā momo parekura e akoakohia ana e koe.</p> <p>3. Tuhia tētahi rerenga kōrero, tuhia rānei he pikitia hei whakaatu i tāu i ako ai hei mahinga māu i tēnā momo parekura.</p>	<p>1. Uiuitia tētahi pakeke i te kāinga kia mōhio ai me aha koe i tētahi parekura ehara i te ao tūturu te pūtake (kōwhiria tētahi atu momo parekura i tērā i akoakotia e tō rōpū i te kura).</p> <p>2. Tuhia tētahi pakiwaituhi me ngā mirumiru kōrero e whakaatu ana me aha i mua, i te wā e tūpono ana, i muri hoki i tētahi parekura.</p> <p>3. Whakamahia ngā Whārangi Kōwhai®, te pae tukutuku www.whatstheplanstan.govt.nz rānei kia mōhio ai mēnā kua kapi katoa ngā mahi hira i tō mahere.</p>	<p>1. Whakaatahia ā-rīpenetia, whakaatahia he pānui hoko, tuhia he mātārere rānei, ki te whakatairanga i te pae tukutuku, te rauemi rānei i whakamahia e koe ki te rangahau i te parekura nāu i kōwhiri. Me whakatairanga anō hoki tō pānui hoko i te urupare tika ki taua momo parekura. Tiritiria ēnā me tō akomanga.</p> <p>2. Tonoa tētahi tangata pakeke atu ki te mātaki i tō pānui hoko, ki te pānui rānei i tō mātārere. Pātaihia a ia mō tana urupare, mēnā hoki, ki tōna whakaaro, kua tino rite tō whānau ki te tūpono mai taua momo parekura ehara i te ao tūturu te pūtake.</p> <p>3. Tuhia he pūrongo poto mō te urupare a te tangata pakeke atu, me te rite o tō whānau mō te tūpono noa o taua momo parekura ehara i te ao tūturu te pūtake.</p>

Whārangī Meka Parekura

Whārangī meka 1:

Rū whenua

He aha tēnei mea te rū whenua?

E ai ki te Māori, i wehea a Papatūānuku rāua ko Ranginui e ā rātou tamariki nō te mea i tino kaha rawa tō rāua kauawhi tētahi i tētahi, ā, e hēmanawa ana ā rātou tamariki. I peia atu a Ranginui ki roto i te hau kia puta mai ai te tūranga, te hau, te wātea hoki kia āhei ai rātou te nekeneke haere noa, te tipu haere noa hoki. Heoi anō, i te wā o taua mawehetanga e hapū tonu ana a Papatūānuku, ā, tae noa ki tēnei rā kāore anō ia kia whakawhānau i tana tamaiti. Kia tumu ia i roto i te kōpū o tana whaea, ka rongō mārika tātou i tērā, me te ngāueue mai o te whenua e tū nei tātou!

Kei te takoto a Aotearoa i te paenga o te papaneke Moana-nui-a-Kiwa me te papaneke Ahitereiria.

Kei te nekeneke tonu ngā papaneke. Kei te tipu haere te renarena i ngā papaneke e waruwaru ana tētahi ki runga i tētahi, tētahi ki raro i tētahi rānei, i tētahi e taha ana rānei i tētahi atu. Kei ētahi wāhi e taka mai ana ngā nekehanga i waenga papaneke i ngā wā katoa, ā, ko te mutunga iho ko te riterite tonu o ngā rū whenua iti, āhua iti hoki. Kei ērā atu wāhi, ārā ko ērā e kore ai e pūmau te nekeneke, he nui atu te tūponotanga ka taka mai he rū whenua kaha atu, me ngā houanga roa atu i waenga i aua rū whenua.

Taka mai ai te nuinga, engari kāore te katoa, o ngā rū whenua i ngā ripa hapa. He matata ēnei he hōhonu te haere ki roto i te whenua, ko te nekeneke o ngā papaneke te pūtaka e hangaia ai. Kīia ai te wāhi i raro i te whenua e tīmata ai te rū whenua te pūraro (hypocentre), te pūnga rānei, ā, kīia ai te wāhi i te mata o te whenua kei runga ake i te pūraro ko te pūrunga (epicentre).

Ko tā te rū whenua he tuku ngaru ngateri kia hāereere mā te whenua. Rangona ai he oro ngunguru hei tohu tuatahi o tētahi rū whenua, ko ngā ngaru tuatahi, ngaru pana rānei te pūtaka, e 20,000 kiromita i te haora pea te tere, e rua tekau whakareanga ake te tere o tō tētahi waka rererangi pūkaha hū. Whai haere ai ngā ngaru tuarua, ngā ngaru whakatītaha rānei i muri, i te 10,000 kiromita i te haora pea, ā, ko ēnei te pūtaka matua o ngā pānga aurara, ngāueue hoki o te rū whenua.

E rua ngā āhua ine i te kaha o ngā rū whenua:

- Kei te whakamahi taputapu te āwhata Richter hei ine i te pūngao e tukuna ana e te rū whenua. Mai i te tahi ki te iwa te inenga whānui o te āwhata (ko te mea tino nui rawa atu tae noa ki

nāiane ko te rū whenua i Hiri i te tau 1960, e 9.5 te kaha). He āwhata taupū kōaro tēnei, ā, ko te tikanga o tēnā e 32 whakareanga ake te kaha atu o tētahi rū whenua e whitu te rarahi i tō tētahi rū whenua e ono te rarahi. E 8.2 te whakatau tata mō te rarahi o te rū whenua i Te Whanganui-a-Tara i te tau 1855, ā, i taka tētahi rū whenua e 7.8 te rarahi ki Ahuriri i te tau 1931.

- He inenga whakawā i te kaha te āwhata Modified Mercalli (MM), kua taurahia mai i ngā pānga o te rū whenua ki ngā tāngata me ngā whare. Mai i te MM1 (te mea iti rawa atu) ki te MM12 (te mea kaha rawa atu) te inenga whānui o tēnei āwhata. Ko te MM10 te kaha o te rū whenua i Te Whanganui-a-Tara i te tau 1855, me tērā hoki i Ahuriri i te tau 1931 i te pūrunga.

Me aha tātou i mua i te tūpono mai o tētahi rū whenua?

- Me whakaharatau koe i tō tirira rū whenua: pāhake, hīpoki i a koe me te pupuri.
- Matapakia e koutou kō tō whānau, me te takatū i tētahi mahere whawhati tata.
- Tautuhitia he wāhi haumarū hei whakamarumarū i a koe e pātata ana ki tō kāinga, tō kura rānei.
- Āwhinatia ō mātua ki te whakamau, te here me te wareware i ngā taonga i te kāinga.

Me aha tātou i te tūpono mai o tētahi rū whenua?

- Me **pāhake**, ka **hīpoki** i a koe me te **pupuri**.
- E noho ki te wāhi kei reira koe tae noa kia mutu te ngāueue.
- Mēnā kei roto koe i tētahi whare, e noho ki reira. Mēnā kei waho, e noho ki waho.
- Kaua e whakamātau ki te oma atu ki waho.

Me aha tātou i muri i tētahi rū whenua?

- Whakarongo ki ngā tohutohu katoa a ngā pakeke, a te reo irirangi rānei, ka whai ai i ēnā.
- Kia māhaki.
- Ki te taea, āwhinatia ērā atu e hiahia āwhina ana.
- Kia mataara ki ngā mōrearea, pūmate rānei ka tūpono pea.
- Me mahara tonu, tērā pea ka taka mai he ueuetanga pākeke.
- Me maumahara ki tō mahere kua takatūria kētia me te whai, ki te taea i runga i te haumarū.

Whārangi meka 2: Ngaru Taitoko

He aha tēnei mea te ngaru taitoko?

I ngā wā o mua e tino mōhio ana te Māori ki tēnei mea, ki te ngaru taitoko, me ngā mōrearea e pā ai. E ai ki ngā whakaaro o ētahi ko te tai āniwhaniwha me te kīanga nei, ngaru nui, ngaru roa, ngaru paewhenua ētahi o ngā kupu tuku iho i pā ki te ngaru taitoko. Tae ā-raupapa mai ai ēnei ngaru ki uta. Ki ētahi, he taniwha ēnei.

He mea hanga ngā pā i runga i te whenua teitei kia taea ai te wawao, kia pai ai hoki te whakangungu i te huaki a te hoariri, ki te whakamarumaruru hoki i ngā whare mai i ngā waipuke (he auau atu te puta mai o te waipuke i tō te ngaru taitoko). Ko te tikanga he taupua noa iho ngā kāinga i te takutai, nō te mea kohikohia ai, tohua ai hoki i reira ngā kai o ngā kaupeka o te tau. Hangaia ai ngā kāinga pūwhenua atu i ngā wāhi kei reira te whakamarumarutanga pai atu.

Ko ngā ngaru taitoko, he rārangi ngaru he tere te haere, ko te pūtake ko tētahi āheihei i roto i te moana, i te takere rānei o te moana, pēnei i te rū whenua, te horo whenua, te hūnga, te tūtukinga a tētahi matakōkiri rānei. Tēnā pea tae noa ki tētahi haora te roa i waenganui i te putanga mai o ia ngaru taitoko o te rārangi, ā, ka āhei te whakawhiti i ngā moana nui he mano tini kiromita te whānui, tae atu ki te 800 kiromita i te haora tō rātou tere.

Tēnā pea kāore e kitea te haere a tētahi ngaru taitoko i a ia e whakawhiti ana i ngā moana hōhonu, engari ka āta haere me te teitei haere i tōna taenga ki te wai pāpaku. Ka tukitukia pea te whenua e ngā ngaru rarahi tae atu ki te 15 mita neke atu rānei te teitei. Ka kino atu pea ngā pānga i ngā kokoru whāiti, aka whāiti hoki.

Putā mai ai ngā ngaru taitoko hei tai tere te haere me ngā au tino kaha tērā ka āhei te kahaki atu i ngā tāngata me ngā taonga ki waho i te moana, hei ngaru rarahi rānei e whati mai ana me te tukituki kino ki te ākau.

I te mea karapoti katoa a Aotearoa i te wai ka noho mōrea te nuinga o ō tātou hapori takutai ki te tūponotanga o ētahi ngaru taitoko. Tēnā pea ko ētahi āheihei pāmamao atu ngā pūtake o ēnei (pēnei i te rū whenua i Hiri i te tau 1960), tēnā rānei ka hangaia tata atu ki ō tātou ākau (pēnei i ngā ngaru taitoko e rua i hangaia tata ki Tūranganui-a-Kiwa i te tau 1947).

Ka tino tere pea te taka mai o te paparitenga moana ki raro i te tohu timunga noa o te tai, ka pērā hoki te tere o tona pikinga anō. Ki te heipū tēnei, e kore e nui te wā hei whakatūpatō tangata, nō reira me mōhio koe me aha ka tika, me tere hoki ō mahi i ngā mahi tika.

Me aha tātou i mua i te tūpono mai o tētahi ngaru taitoko?

- Me mōhio mēnā ka pāngia pea tō wāhi noho e tētahi ngaru taitoko.
- Matapakia e koutou kō tō whānau, me te takatū i tētahi mahere whawhati tata.
- Tautuhitia ngā wāhi haumaruru e tata ana ki tō kāinga me tō kura – tētahi wāhi kotahi kiromita i te itinga rawa i te tuawhenua, e 35 mita rānei tōna teitei ake i te paparitenga moana.

Me aha tātou i te tūpono o tētahi ngaru taitoko?

- Kia māhaki.
- Kia wawe tonu tō wehe atu mēnā kei tātahi koe, mēnā he tata rānei koe ki tētahi awa i te tūponotanga o tētahi rū whenua kaha. Kia tere tō haere, engari kia haumaruru tonu.
- Kia kotahi kiromita i te itinga rawa tō haere ki te tuawhenua, kia 35 mita rānei tō pikinga ki runga ake i te paparitenga moana.
- Kaua e haere ki tētahi awa, ki tātahi rānei ki reira mātaikitaki ai i ngā ngaru e ahu mai ana mēnā kua pānuitia tētahi whakatūpatotanga.

Me aha tātou i muri i tētahi ngaru taitoko?

- Kia māhaki.
- Whakarongo ki ngā tohutohu katoa a ngā pakeke, a te reo irirangi rānei, ka whai ai i ēnā.
- Ki te taea, āwhinatia ērā atu e hiahia āwhina ana.

Whārangi meka 3: Puia

He aha tēnei mea te puia?

Tēnā pea kua rongō kē koe i te kōrero mō te pikinga a Ngātoroirangi, te tohunga rongonui nō runga i Te Ārawa waka, i te maunga o Tongariro? I a ia e piki ana ki runga, e makariri haere ana ia me te whakaaro tēnā pea ka whakatiotia ia e te kaha makariri, ka mate. Nā reira, i karanga atu ki ōna tuāhine i Hawaiki kia āwhina mai. Ka rongō, ka tuku atu he ahi hei whakamahana i a ia. He tere te haere o taua ahi i raro whenua, ā, he wā anō ka kowhera mai ki runga i te whenua hei auahi, hei mamaoa, hei ngāwhā, hei paru koropupū. I te taenga o te ahi ki ngā maunga, ka hū mai i aua maunga, me te huri o aua maunga hei puia.

Kei te noho a Aotearoa i te Koropewa Kāpura, he whītiki matawhenua e taiāwhio ana i Te Moana-nui-a-Kiwa kei roto ko tōna 90% o ngā puia o Papatūānuku. E ono ngā takiwā o Aotearoa kei reira ngā puia ngoi tonu, e rima kei Te Ika a Māui, kotahi kei ngā motu tokerau i te moana.

He rerekē ngā āhua me ngā rahi o ngā puia. E toru ngā momo matua e kitea ana i Aotearoa:

- ngā puia koeko pēnei i Ruapehu, Taranaki me Ngāuruhoe
- ngā papa puia pēnei i ērā e kitea ana i te takiwā o Tāmaki-makau-rau
- ngā whārua nunui i hangaia e ngā pakūtanga rarahi, pēnei i Taupō-nui-a-Tia me Rotorua.

Hū ai ngā puia ina tipu haere te pēhanga i roto i te whenua me te pei atu i te tahepuia ki te mata. Ko te tikanga, he poto ngā wā hū a ngā puia e wehea ana ki ngā wā roa atu e moe ana. Ka āhei tonu ngā puia korehāhā te ora anō.

Kei te āhua o te nui o ngā haurehu kua whakarewatia i roto i te tahepuia (e whakaritea ai te kaha o te pakū) me te nui o te takawai kei roto (e whakaritea ai te kaha wē) te momo hū ka tūpono. He whakapakū ētahi hūnga, me te pupuhi atu i ngā rahinga whakarahara o ngā toka me ngā matūrewa. Rere ai ngā hūnga a ētahi atu puia, me te tāhoro i ngā kapua haurehu wera kua ranua ki ngā matūriki, ki ngā roma rangitoto wē rānei.

Kei te noho mōrea rātou e noho ana i ngā takiwā puia ki te tūpono taka o te pungarehu, o te para, ki ngā teretere rangitoto hoki. Hei tauira, i whakamatea tata ki te 153 ngā tāngata e te hūnga a Tarawera i te tau 1886. Mēnā kei reira he roto rua, mēnā ka hīrere mai te ua, ka āhei te wai te

ranu ki ngā para puia, ko te mutunga iho ko tētahi horonga paru he tere te haere e kīia ana he lahar. I pēnei te mea i rere mai ai i Ruapehu i te tau 1953 me te whakamate i ētahi tāngata 151 i te parekura tereina o Tangiwai.

Nō reira, me āta mōhio koe me aha i mua, i te tūpono mai, i muri hoki o tētahi hūnga ka tika.

Me aha tātou i mua i te tūpono mai o tētahi hūnga?

- Me mōhio kei hea ngā puia ngoi tonu i tō takiwā, mēnā hoki ka pāngia pea koe e aua puia.
- Me whai mahere whakatahi – me haere ki hea, me pēhea hoki tō taenga atu ki reira.
- Tohua he wai ki roto i tō kauranga, tō puoto, ō ipu i te tīmatanga o tētahi hūnga – tēnā pea ka tūkinotia ngā kura mō te wai ki ngā kāinga.

Me aha tātou i te tūpono mai o tētahi hūnga?

- Me noho i rō whare – me whakarite kia katia tonutia ngā matapihi me ngā kūaha.
- Mēnā kei waho koe – rapua he wāhi marumaru.
- Whakarongo ki te reo irirangi mō ngā tohutohu.
- Mēnā ka tonoa koe ki te wehe i tō kāinga, uhia tō kanohi me tō waha, me te mau atu i ō rawa whawhati tata.
- Me whakapiri mai.
- Kaua e hōpara haere.
- Unuhia te paparanga o waho o ō kākahu i mua i te kuhunga ki roto i tētahi whare – he mea uaua te tango mai i te pungarehu puia.

Me aha tātou i muri i tētahi hūnga?

- Mēnā kei tētahi wāhi haumarua koe – me noho ki reira.
- Whakarongo ki ngā pārongo i te reo irirangi.
- Hoki atu ki tō kāinga kātahi anō koe ka tonoa.

Whārangi meka 4: Āwhā

He aha tēnei mea te āwhā?

Kāore te katoa o ngā tamariki a Ranginui rāua ko Papatūānuku i pīrangi kia wehea ō rātou mātua. Ko tētahi, ko Tāwhirimātea, te atua mō te huarere, i tino whakahē i taua whakaaro. I te mawehenga o ngā mātua e Tāne-whakapiripiri, ka tino whakatakariri a Tāwhirimātea, ka tuku i ngā hau hūkerikeri me ngā āwhā ki te tukituki ki te ao o Tāne, arā ki te whenua e noho nei tātou, ki te whiu i a ia. Rongo tonu ai tātou i ngā pānga o taua whakatete whānau, kei te haere tonu!

He āheihei kei te kōhauhau tēnei mea te āwhā, ā, koia hoki te pūtaka pea o ngā hau hūkerikeri, o te ua, o te whaititiri, o te uira, o te hukarere me ngā moana kōrawarawa. Kei te whakapāhotia tētahi whakatūpatō hau hūkerikeri e te Ratonga Matapae Huarere ina tāria kia neke atu i te 87 km i te haora te tere o ngā hau i runga i te whenua.

Pāngia auautia ai a Aotearoa e ngā āwhā, nā te mea e takoto ana i ngā 'Whā Tekau Pararā', i waenga i te 40 me te 50 tākiri te ahopae ki te tonga, e tūtaki ai te hau he hātai te paemahana ki te hau kōangi atu e ahu mai ana i te tonga.

He āwhā nui, he mea hurihuri ngā huripari pārū (ko te haumātakataka he ingoa anō) e whanake ana i ngā takiwā pārūrū, neke atu i te 120 km i te haora te tere rōnaki o te hau.

Ko te tikanga, ngoikore haere ai ngā huripari pārū i te tūtakinga ki ngā paemahana mātaotao atu huri noa i Aotearoa, engari i ētahi wā ka āhua mōrearea tonu. I te tau 1988 ko Huripari Bola te pūtaka o ngā tukitukinga neke atu i te \$200 miriona te uara, ahakoa kua kore e pārū i tōna taenga mai ki ō tātou ākau.

Kei te āhei ngā āwhā te ukuuku i ngā huarahi, i ngā rerewhenua, i ngā arahanga me ngā whare. Ka whakamatea pea ngā ngakinga kai me ngā kararehe. Kei te mōrea ngā kaipuke i runga moana (i totohu te waka tere a Wahine i te wā o Huripari Giselle i te tau 1968, e 51 ngā tāngata i mate). Ko ētahi o ngā pūmate ka tūpono ko ngā rākau me ngā pou kua hinga, ngā tuanui kua kohikatia, ngā au tere i ngā manga me ngā awa, ngā mea rere, ngā horo whenua me ngā waipuke. Ka tukitukia pea ngā takutai moana e ngā āmai āwhā, he tai puhapuha ēnei ko ngā hau e pana whakamua ana i te moana te pūtaka.

Me aha tātou i mua i te tūpono mai o tētahi āwhā?

Ina whakapāhotia tētahi whakatūpatō hau hūkerikeri:

- Whakarongo ki ngā pārongo i te reo irirangi.
- Mauria mai ō mōkaikai ki rō whare.
- Tangohia atu ngā mea kei waho tēnā pea ka hurihia hei pere rere e te hau.
- Tēpahia ngā matapihi rarahi kei pākarakaru.
- Katia ngā matapihi katoa.

Me aha tātou i te tūpono mai o tētahi āwhā?

- Me noho i rō whare.
- Katia ngā ārai katoa.
- Kaua e whakapiri ki ngā tatau me ngā matapihi.
- Huakina tētahi matapihi i te taha o te whare kāore te hau e pupuhi ana – mā tēnei te pēhanga ki runga i te tuanui e whakaiti atu.
- Kaua e whakapiri ki ngā whakamaunga konganuku, hiko hoki.

Me aha tātou i muri i tētahi āwhā?

- E noho i rō whare me te whakarongo ki te reo irirangi.
- Kaua e whakapiri ki ngā waea hiko tāwēwē, motu rānei, ki te whakatahi whare koe.

Whārangi meka 5: Waipuke

He aha tēnei mea te waipuke?

Mai rā anō e nekeneke ana ētahi hapū puta noa i Aotearoa i ō rātou marae me ngā whare i runga ki ētahi wāhi kē kia kore ai e taea e te waipuke mai i ngā awa e ngawhā ana. Ka rongo kōrero te tangata mō ētahi whareniū neke atu i te toru ngā nekehanga ki wāhi kē i te rautau kotahi. Engari i tēnei wā ko te whakamahana haere o te ao kei te whakarerekē i ngā taurira waipuke, tauraki hoki kei Aotearoa. Nā tēnei e whai whakaaro ana ētahi hapū i tēnei wā tonu mō te noho mōrearea o ō rātou marae ki te tūponotanga o te waipuke.

Ko te waipuke tētahi momo parekura e kitea noatia ana i Aotearoa. Ka tūpono pea hei mutunga mai o ngā āwhā me te ua whakarere e pūrena ai te wai i roto i ngā awa i ngā parenga.

Ko te tikanga mimiti noa ai tētahi wāhi o te hekenga ua i te oneone me ngā otaota. Ka rere atu te toenga ki te whakakī i ngā manga me ngā awa. Ka waipuketia te whenua ina nui rawa te wai hei ngote, ā, he nui rawa te rōrahi o te wai puta kia kawea atu e ngā awa.

E toru ngā momo waipuke matua:

- la wā, ia wā waipuke ai ētahi awa, ko te hanga mānia waipuke te mutunga iho. I ngā wā e whakarere ana te ua e ngawhā ana te awa i ōna parenga ki roto i te mānia waipuke.
- Ka taka mai ngā waipuke ohotata me te iti o ngā tohu waipuke i mua, ko te kaha ua whakarere i tētahi takiwā āhua iti te horahanga te pūtaka.
- He wā anō ka pāngia ngā takutai e ngā waipuke moana, ko te tai puhapuha poka noa, te nguru taitoko rānei te pūtaka.

Ka taea e ngā waipuke te whenua te ukuuku, me te ukuuku i ngā huarahi, ngā arahanga, ngā rerewhenua me ngā whare. Ka rumakina pea ngā ngakinga kai, ka toromi pea ngā kararehe. Kei te mōrea tonu te oranga o te tangata, ina koa kei ngā waipuke poka noa me ngā ngaru taitoko, e taea ai e te wai he tino tere te rere kī atu i te otaota te kahaki atu i te tangata. He kaha rawa atu pea ngā wai hei rarau waka.

I muri i tētahi waipuke ka tino nui ngā tukitukinga me ngā pokenga hei whakatikatika. Tēnā pea ka pau ētahi marama, ētahi tau rānei mō te whakaora anō.

Me aha tātou i mua i te tūpono mai o tētahi waipuke?

- Rangahaua te waipuke kino rawa atu i pā ki tō rohe me te teitei o te ekenga o ngā wai. Ka taea tō kāinga?
- Me mōhio ka pēhea tō tae atu ki te whenua teitei rawa e pātata ana.
- Mauria atu ngā kararehe ki te wāhi haumarū.
- Rokirokia ngā taonga māpuna kia teitei ake i te taumata e eke ai pea te wai. He wāhi rokiroki pai ngā rūmanga me ngā rūma kei runga, mehemea he ngāwari te āhei atu.
- Whakamaharatia tō whānau ki te rokiroki i ngā matū ki tētahi wāhi teitei, haumarū hoki. Ki te heipū mai tētahi waipuke, ka turuturu mai aua mātū, tēnā ka mōrearea pea.

Me aha tātou i te tūpono mai o tētahi waipuke?

- Whakarongo ki ngā matapae huarere me ngā whakahounga rongo mō ngā tohutohu hei whai.
- Kaua e uru atu ko koe anake ki roto i te pukenga wai
- Mauria atu ō taonga whawhati tata mēnā me wehe atu koe i tō kāinga.
- Whakamaharatia ngā pakeke ki te whakamau i te wai, me te tinei i te hiko me te kapuni.

Me aha tātou i muri i tētahi waipuke?

- Kīa ana koe ka haumarū, kātahi ka āhei koe te hoki atu ki te kāinga.
- Kaua e hōpara haere mā ngā takiwā e waipuketia ana.
- Kaua e inumia te wai i te pukenga, kei tāhawahawatia.

Whārangi meka 6: He parekura ehara i te ao tūturu te pūtake

He aha tēnei mea te parekura ehara i te ao tūturu te pūtake?

He tino mōhio hoki te Māori ki tēnei mea te parekura ehara i te ao tūturu te pūtake. I muri i te taenga mai o ngā tāngata whai nō Ingarangi ki konei noho ai i te rautau 19, he manomano rātou i mate i ngā tahumaero tauhou ki a rātou pēnei i te karawaka, te kōpukupuku me te rewharewha. Kua kore tō rātou kaha papare. Kei tua atu, i aua wā hoki ko te tūponotanga o te riri i waenga hapū, i waenga iwi hoki.

Ka ahu mai ngā parekura ehara i te ao tūturu te pūtake i ngā mahi a te tangata. Ka whakawhāitihia pea aua parekura ki tētahi takiwā iti, ka tukupū rānei pea ngā pānga.

Kei roto i te parekura ehara i te ao tūturu te pūtake:

- ngā kāpura ngahere
- ngā urutā (te rewharewha manu, SARS)
- ngā pūmate matū (ngā rukenga matū)
- ngā aituā ikiiki (kei ngā motokā me ngā waka rererangi)
- te whakatumatama (ngā pahū, ngā tuma whakapahū).

I ēnei tūāhutatanga, kiia tonutia atu ki tētahi pakeke, tētahi mana tika, ka whai ai i ngā tohutohu.

Nā te mea he tino nui ngā momo parekura ehara i te ao tūturu te pūtake, ka āta aro atu tēnei puka pūmate ki ngā kāpura ngahere me ngā urutā.

- Ko tēnei mea te kāpura ngahere he kāpura matawhawhati ka tīmata i waho, tēnā pea i runga i tētahi rapaki kua ururu ki te kōti, i roto rānei i tētahi ngahere. Ka huri ēnei hei pūmate ina whakatata haere ki ētahi tāngata e noho pātata ana, ki ētahi wāhi whenua pātata rānei.

Kua karapoti te maha o ngā whare i Aotearoa i te ngahere, ā, mā tēnei e noho mōrea ai ki te kainga a te kāpura ngahere. Ahakoa kāore ētahi tāngata e noho pātata ana ki te ngahere, hararei ai rātou i ngā wāhi ka taea e te kāpura ngahere. Nō reira, me āta mōhio koe me aha ka tika.

- Ko tēnei mea te urutā he whārangi whānui o tētahi tahumaero mau noa puta noa i

tētahi takiwā, i te ao anō rānei, hei tauira, Te rewharewha manu, te SARS (Mate Whakahā Tino Taumaha).

E toru ngā horahanga whakaiki o te urutā rewharewha puta noa i te ao i tērā rautau: i ngā tau 1918-19 (te rewharewha Paniora), i ngā tau 1957-58 (te rewharewha Āhia) me ngā tau 1968-69 (te rewharewha Hongipua). Ko te rewharewha Paniora te parekura kino rawa atu i pā ki Aotearoa, i mate tōna 8,600 tāngata i tō tātou whenua, me te 50 miriona pea huri noa i te ao.

Kei tua atu i te tino tokomaha i mate i ngā urutā, ka puta mai ngā tauwhatinga nunui rawa ki ngā iwi. Āpurutia ai ngā ratonga rongoā, katia ai ngā kura me ngā pakihi, whakahekea ai te ikiiki me te tauhokohoko, katia ai ngā paenga whenua.

Me aha tātou i mua i te tūpono mai o tētahi parekura ehara i te ao tūturu te pūtake?

He kāpura ngahere

- Tiakina kia honoa ngā ngongowai māra ki ngā kōrere, ā, ka taea e ēnei ngā wāhi katoa o tō whenua.
- Whakaritea kia mahea tonu tō ara kuhunga kia taea ai tō whare e ngā waka tinei ahi.
- Tiakina kia ngāwari te kite i tō whare mai i te huarahi.
- Whakamaheretia tō whakatahi whare me te whakawai i tēnei.
- Whakamōhio i a koe anō ki ētahi ara e rua i te itinga rawa hei puta atu i tō takiwā noho.
- Puritia tētahi kete ratonga whawhati tata.

He urutā

- Kōrero atu ki tō whānau me ō hoa mō ngā tikanga akuaku hauora – te horoi ringa, te maremare me te tihe e haumarua ana.
- Whakaritea kei a koe ō taonga whakaora whawhati tata.
- Tāpiritia he paracetamol (mō te kirikā) ki ō taonga whakaora whawhati tata.
- Me whai mahere mō ngā mahi me mahi e koutou ko tō whānau mēnā me noho koutou ki te kāinga i tētahi wā urutā.

Me aha tātou i te tūpono mai o tētahi parekura ehara i te ao tūturu te pūtake?

He kāpura ngahere

- Waeatia 111.
- Whāia ngā tohutohu a ngā tāngata whawhati tata.
- Mēnā me whakatahi koe:
 - Katia te katoa o ngā kūaha me ngā matapihi.
 - Kaua e rakahia ngā kūaha anga whakawaho kia ngāwari ai te uru atu a ngā kaitinei ahi ki te hiahia rātou.
 - Waiho tētahi rama e kā tonu ana i roto i ia rūma kia pai ake ai te kaha kite a ngā kaitinei ahi mēnā ka nui te auahi.
- Mēnā ka mau tārake koe i waho, haere ki tētahi wāhi he iti te kai mā te kāpura, pēnei i tētahi paranga, tētahi roto, tētahi hāwera rānei.
- Kaua e whakamātau ki te puta i te kāpura mā te oma – whakawhitia a mua o te kāpura kia tae ki ngā taha.
- Kia tukuheke tonu te haere – kei ngā tihi o ngā puke te ngau kaha rawa o te kāpura.
- Kaua e whakamātau ki te oma mā ngā mura ki te kore e taea e koe te āta kite he aha kei tua.
- Me whakamātau ki te uru atu ki roto, ki muri rānei i tētahi mea ki te karo i te wera hahani.
- E noho hakahaka me te uhi i tō waha me tō ihu ki tētahi paparanga mākū.

He urutā

- E noho ki te kāinga ki te māuiui koe, kaua e whakatata ki ētahi atu tāngata me te papare manuhiri.
- Horoia ō ringaringa, ka whakamaroke hoki i mua i te whāwhā kai, i muri i te mare, te tihe, te haere ki te whare paku, te ūkui i ngā ihu o ngā tamariki, ka tiaki tūroto ana hoki koe.
- Whakamahia he aikihā pepa hei tārehu mare me ngā tihe. Purua ngā aikihā pepa kua whakamahia ki roto i te ipu parapara.
- Hoatu he waiora ki ngā tāngata kua pāngia e te kirikā, e te kohi hoki/rānei. Ka taea te whakamahi te Paracetamol ki te whakaiti i te kirikā kaha.

Mō ētahi atu pārongo, tirohia te pae tukutuku a te Manatū Hauora: www.moh.govt.nz/influenza

Me aha tātou i muri i tētahi parekura ehara i te ao tūturu te pūtake?

He kāpura ngahere

- Kaua e hōpara haere.
- Kia tūpato i ngā wāhi wera tonu, ka āhei te papahū anō.

He urutā

- Whakarongo ki te reo irirangi mō ngā tohutohu.
- Me noho takatū tonu – ko te tikanga, whāia ai tētahi urutā e ētahi atu.

Te Āhuatanga o te Marae

Mai rā anō ko te marae te wāhi e huihui ai ngā hapū, ngā iwi, ā, i ētahi wā, te hapori whānui. Tino pēnei rawa ai i te tūponotanga mai o te parekura, nā te mea ko te tikanga huihui ai ngā tāngata kua pāngia e te parekura ki reira. Ko tā te marae he whakarato i te wāhi āhuru e āhei ai rātou te moe, e whāngaia ai rātou, e āhei ai rātou te tiaki tētahi i tētahi i te wā o te parekura, i muri hoki. Ka āta kitea tēnei i ētahi parekura i ēnei tekau tau e rua, e toru rānei kua hipa pērā i te rū whenua i Edgecumbe, te huripari Bola, ngā waipukenga i te awawa o Waimana, i Manawatū, me te rohe Mai i ngā Kurī a Whārei ki Tihirau, ā, i nā noa tata nei, i te kāpura i Pātea. Kei te whakarato tētahi pūrongo rangahau o nā noa nei i whakaputaina e te Institute of Geological and Nuclear Sciences, ko *The role of marae and Maori communities in post-disaster recovery: a case study, 2007* te ingoa, i ētahi taunakitanga tautoko. Kāore e kore ka haere tonu taua tikanga ā muri atu.

Whakamahia ai ngā marae mō te whānuitanga o ngā mahi pāpori, akoranga anō hoki. Ko te tikanga he auau te karahui mai o te tokomaha i te marae. Kitea ai te marae e te tokomaha hei wāhi āhuru mō te hapori engari nā ngā wāhi e tū ana ka noho mōrearea ētahi marae ki te tūponotanga o te mate whawhati tata. He pēhea te noho haumaruru o tō marae?

Kei tō marae:

- He mahere whakatahi me tētahi pūwāhi e hui ai te katoa?
- He mahere kua mōhiotia e te katoa?
- He kaihautū kua whakaritea māna e ārahi ngā mahi i te tūpono o te mate whawhati tata?
- He tikanga whakamarumaruru i te marae me ngā taonga?
- He tikanga tuhituhi ko wai mā kei te marae hei whakarite kia whakatahia katoatia te hunga kei reira i tētahi whakatahinga?
- Ngā taipitopito whakapā mō Te Rākau Whakamarumaruru o tō rohe, me ngā pārongo hei hoatu?
- Ngā rawa e āhei ai koutou te noho ora mō te whā (4) rā, kāore he āwhina?
- Tētahi atu pūnaha whakawhitiwhiti kōrero, pūnaha huri hiko, pūnaha whakarato wai, pūnaha parakaingaki hoki?

Kei te āwhina ngā kaupapa here a Te Rākau Whakamarumaruru o te rohe ki te ruruku i ngā ratonga whawhati tata me ngā whakaurunga hapori puta noa i te rohe kua pāngia e tētahi parekura. Kei te wātea te huarahi kia whai wāhi ai ngā marae ki aua mahere.

Ka taea tēnei mā te:

- Whakarite kia mōhio Te Rākau Whakamarumaruru o te rohe kei hea te marae e tū ana
- Whakapā atu ki Te Rākau Whakamarumaruru o te rohe ki te whakarite i ngā tāngata whakapā i te Kaunihera me te marae (mā ngā hui kanohi ki te kanohi me ngā whakawhitiwhitinga kōrero haere tonu.)
- Whakarite kia mōhiotia ngā tikanga whakapā i te tūpono o te mate whawhati tata
- Whakarite kia haere tonu ngā whakawhitiwhiti kōrero i waenga i ngā kaiwhakarato Māori, te marae me Te Rākau Whakamarumaruru kia mārāma mai he aha ngā mahi a tēnā, a tēnā, me ngā ratonga ka āhei tēnā me tēnā te whakarato i te tūpono mai o tētahi parekura, o tētahi mate whawhati tata hoki.

Mutu mai ana te whakautu i ēnei pātai me whakarite kia whakawhanakehia tētahi mahere whawhati tata, kia whakahōrapatia huri noa i ngā hapori Māori me ērā atu hapori. He mea nui te mahara kāore ngā parekura e tuku whakatūpototanga ana i mua i te tūpono, ā, e ai ki te taitara o tētahi o ngā pakiwaitara kei tēnei pukapuka, *Kia Kore Rawa e Tāria, Tērā Pea ka Heipū*. Ko ō tātou taonga māpuna rawa ko ō tātou iwi me ō rātou mātauranga. He tangata, he tangata, he tangata.

He Tauira

Tauira 1: Ngā kāri *Ka Pēhea Mēnā*

Me whao ngā tapa o ngā kāri *Ka Pēhea Mēnā*, ka kuhu ai ki roto i ngā kōpaki kirihou.

Kua hoatu tēnei tauira ki a koe kia taea ai ētahi atu kape o ngā kāri te tāruarua ki te hiahiatia.

Ka pēhea tō whakamahi i ēnei kāri?

- Matapaki ā-rōpūhia ia kāri.
- Tuhia he tūtohi ripo.
- Whakatarunatia, whakatūria rānei hei rōpū.
- E tū ki tētahi porohita, ka kōhimuhimu haere tētahi ki tētahi huri noa, me te tonono i te putanga.
- Pānuitia, ka tuhi ai i ētahi take matua e toru.
- He whaikōrero tene.
- Whakatarunatia, ka whakatau tata ai i te wheako whakaari.
- Tuhia ōu ake tūāhuatanga “Ka pēhea mēnā?”.
- Hangaia tētahi kēmu pēnei i Ngā Nakahi me ngā Arawhata.

Tauira 1: Ngā kāri Ka Pēhea Mēnā

Hararei 1

I a koe e hararei ana i tātahi ka rongo koe i tētahi rū whenua kaha. Ka kite koe i te tai e tere hoki haere ana.

Hararei 2

E tae atu ai ki tātahi i tō wāhi puni, me whakawhiti koe i tētahi awa iti. Kua tino tipu mai te awa i muri i te ua āwhā.

Hararei 3

I a koe e hararei ana ka pānuitia he whakatūpato i te reo irirangi e kī ana kei te hū tētahi puia pātata.

Hararei 4

Kei te hararei koutou ko tō whānau i runga poti. Ka paroro mai te huarere, ka kawea koutou e te au moana ki te ākau.

Hararei 5

Kei roto koe i tētahi wharenuī i runga marae, ka rongo i tētahi harurutanga haumarū, ka tīmata te papa ki te ueue.

Hararei 6

I a koe e hīkoi ana i te ngahere ka kite koe i ētahi kapua auahi e apū mai ana.

Tauira 1: Ngā kāri Ka Pēhea Mēnā

Kei waenganui i te kāinga me
te kura 1

I a koe e hīkoi ana ki te kura
i tētahi ata ka tīmata mai te
kaha ueue o te whenua.

Kei waenganui i te kāinga me
te kura 2

Whai mai i tētahi āwhā nui ka
kite koe i tētahi waea hiko e
pae ana i te ara hīkoi.

Kei waenganui i te kāinga me
te kura 3

Ohore ana te tataha a te pahi
kei roto koe e haere ana i tētahi
rū whenua. Ka takahuri me te
pā i ngā kūaha matua. Kāore
anō koe kia whara, engari kāore
e taea te puta atu. Tīmata mai
ana ngā tāngata huri noa ki te
pōnānā.

Kei waenganui i te kāinga me
te kura 4

Kua pānuitia he whakatūpato
ngaru taitoko. Kua whiwhi
tohoto koe i te reo irirangi
ki te whakatahi i te takiwā.
Kāore ō mātua i te kāinga.

Kei waenganui i te kāinga me
te kura 5

Kei te hoki atu koe mā raro
ki te kāinga i muri i te kura, i
muri i te ua āwhā. Ka aukatia
tō ara e tētahi tōhihi nui.

Kei waenganui i te kāinga me
te kura 6

Ka tūtaki koe i tētahi hoa i muri
i te kura i te papa rēhia. Ka kite
koe i te pōuri haere o te rangi
me te kowhera mai a te uira. Ka
tīmata te ua ki te kōpatapata.
Ka tino pāorooro mai te
whaititiri huri noa.

Tauira 1: Ngā kāri Ka Pēhea Mēnā

Tāone 1

Kei te hokomaha koe, kātahi ka tīmata te whenua ki te ueue, ka takataka mai ngā taonga i ngā whata.

Tāone 2

Kei te papa tuaono koe o tētahi whare papa maha, ka tata tonu tō rongō i ngā pere pūoho, me tō kite i ngā tāngata e rere ana ki ngā putanga atu.

Tāone 3

I a koe e hokohoko ana i tētahi tāone matua, ka tīmata te whenua ki te kaha ueue, ka hapuru mai ētahi matapihi ki te whenua.

Tāone 4

Kei te mātaki koe i te Kapa Ō Pango e tākaro ana, ka pānuitia he tono kia puta atu i te taiwhanga hākinakina.

Tāone 5

Kei tētahi whare pikitia koe e mātaki ana i tētahi kiriata, ka tata tonu te pōuriuri haere i roto. Tīmata mai te tiwē a ngā tāngata huri noa.

Tāone 6

Kei tētahi rohe toa tāuhi koutou ko ō hoa, ka tīmata te tangi a ngā pere pūoho me te whakarere a ngā pūnaha tāuwhiuwhi.

Tauira 1: Ngā kāri Ka Pēhea Mēnā

Kāinga 1

Kei te kāri tō whaea. Kei te mātaki tīwī koe, ka hongī kapuni.

Marae 2

Kei te kite koe kātahi tonu te awa i te taha o tō marae ka ngawhā i muri i tētahi āwhā, ā, kei te piki haere te wai.

Kāinga 3

Kei te whakarongo koe ki te reo irirangi, ka kotia te waiata e tētahi oro pūoho, he mea kaha, i muri iho ka rangona he karere motuhake.

Kāinga 4

Kua pānuitia he whakatūpato huripari e tō reo irirangi ā-rohe. Kei te anga mai ki a koe.

Kāinga 5

Kei te moe tō whānau katoa, ka tata tonu tō oho ake nā te oro o ētahi taonga ā-whare e hingahinga ana me ētahi pikitia e takataka ana i ngā pakitara.

Kāinga 6

Kua kaha te marangai i te roanga atu o te pō me te rā – he waipuke pea kei te haere ake i tō takiwā.

Taura 1: Ngā kāri Ka Pēhea Mēnā

Kāinga 7

Nā tētahi rū whenua kua kōwhā mai ngā kōre i tō whare. Kāore ō mātua i te kāinga, ka tīmata te waipuke i te rūma whakatā.

Kāinga 8

Kua pō, kua pōuri hoki i waho. Kātahi tonu te hiko ka weto. Kāore ngā rama, te waea, te waea whakaahua, te rorohiko rānei e mahi.

Marae 9

Kei waho koutou ko tō tuakana ko tō tuahine e tākaro ana i te marae ātea ka kite koe i te auahi e piki haere ana i ngā puke kei muri i te marae.

Tuawhenua 1

I a koe e eke pahikara ana ka uaua haere tō noho tūtika nā te kaha pupuhi mai o te hau.

Tuawhenua 2

I a koe e puni ana i te ngahere, ka hongī, ka kite hoki i te auahi.

Tuawhenua 3

Kei te tākaro koutou ko ō hoa i tētahi manga pātata, ka rongō koe i te māeneene haere o tō kiri, me tētahi haunga rerekē.

Tauira 1: Ngā kāri Ka Pēhea Mēnā

Kura 1

Kei te noho koe ki tō tēpu i te kura, ka kaha ueue mai te akomanga. Ka parehe ngā matapihi, ka hapuru te kaupane rorohiko ki te papa.

Kura 2

Ka pānui mai te tumuaki mā te tukunga kōrero kua tūpono mai tētahi rukenga matū nunui ki runga i te rori kei waho i tō kura.

Marae 3

Kei waho koe e tākaro ana, ka tīmata mai te whenua ki te ueue. Tiwē mai ana ngā tamariki huri noa i a koe.

Kura 4

Ka katia wawetia te kura nā te mea kei te kino te huarere, kei te tere hoki te pikinga o te wai i te awa pātata. Kei te mōhio koe kei te mahi tonu te matua, kaitiaki rānei ko tāna he mau noa i a koe.

Marae 5

Kei waho koe, ā, ka tata tonu te kaha pupuhi mai a te hau me te pongipongia o ngā mea.

Kura 6

Kei roto koe i te akomanga i te pā ma o te huarere kino. Kei te pararā haere te hau, ka tata tonu te pākarukaru mai o tētahi matapihi.

Tauira 2: He reta ki ngā mātua - He kupu whakataki mō te kōwae ako

Tēnā koe e te Matua/Kaitiaki

Hei ēnei wiki e toru e tū mai nei e mahi ana tō tamaiti i tētahi kōwae ako ko Kia Takatū te ingoa. E pā ana ki ngā parekura me ngā mate whawhati tata. Oti rawa atu te kōwae ako, ko te tūmanako ka āhei ngā ākongā katoa:

- te whakamārama ko te ao tūturu te pūtake o ētahi parekura, ehara te ao tūturu i te pūtake o ētahi atu.*
- te whakawai i te noho haumaruru ki te heipū mai ēnei parekura i te kura me te kāinga*
- te tautuhi i ngā rōpū rerekē ko tā rātou he āwhina i ngā wā parekura me te tiroiro i ā rātou mahi.*
- te whakamārama i ngā pānga o ngā parekura ki ngā iwi me ngā hapori i tēnei wā, me ngā pānga ki a rātou i mua atu.*
- te matapaki i te noho reri a ō rātou whānau mō te tūpono mai o ngā parekura me te tiritiri i taua pārongo ki ō rātou hoa akomanga.*

Mā tō whai wāhi mai ā ēnei wiki e toru e heke mai nei tō tamaiti e āwhina ki te ako i a mātou e mahi ana i te kōwae ako. Whakatenatenatia a ia ki te kōrero ki a koe mō ngā mea i ākona e ia i te kura. Arā ētahi tūmahī e whakarite ana i tō whai wāhi kia taea ai e tō tamaiti te oti i te kāinga. Hei tauira, ka tonu mātou i ngā ākongā ki te matapaki tahi me ō rātou whānau i ngā āhua e takatū ai, e whakawai ai rātou mō ngā mate whawhati tata i te kāinga.

Ina mahia ēnei tūmahī, mā mātou e hoatu pārongo ki a koe kia taea ai te āwhina. Kei te tāria e mātou tō tautoko i ēnei wiki e tū mai nei i a mātou e ako haere ana ki ngā parekura me ngā mate whawhati tata, me ngā āhua e takatū ai tātou katoa mō te tūpono mai.

Ngā mihi nunui

Tauira 4: He whārangi 'tapahi me te whakapiri' o ngā taonga whakaora

Tapahia ēnei taonga:

Kai mōkaikai

Kai

Taputapu tao kai

Taonga tamariki

Pēke moe

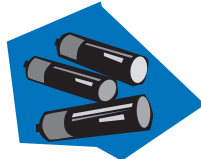
Wai

Kākahu mahana

Pēke parapara

Pāhiko tāpiri

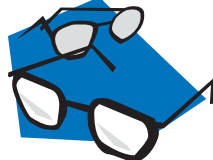
Rongoā

Tiwara

Tōti

Mōhiti pānui

Pōtae rī

Kete whakaora whāwhai

Reo irirangi

Whakapiria ki konei ērā taonga ka hiahia koe kia ora ai:

Tauira 5: Ngā taonga whakaora whawhati tata i te kāinga

Tēnā koutou e te Matua/Kaitiaki

Kua tonu mātou i tō tamaiti kia whakamahi ia i te rārangi arowhai kia kite ai ko ēhea ngā taonga ka kitea i te kāinga.

Matapakia koa e kōrua ko tō tamaiti tēnei rārangi arowhai me te whakatītina i a ia ki te tohu ki te tohu whakaae ērā mea ka kitea i te kāinga. Tēnā pea māu ia e āwhina kia kite i ērā mea kāore e taea te kite e tōna kotahi.

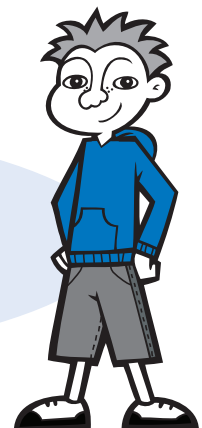
Ka nui te mihi mō tō āwhina mai!

Rārangi arowhai whakaora mō te mate whawhati tata

Me whakarite kia noho rite ēnei mea, kia mōhio rānei te katoa o tō whānau ki hea kahi ai ina pūāritarita, ina haere pokere, mēnā ka tūpono he koti hiko.

- Kei roto ngā tōti i te _____
- Kei roto ngā pāhiko tāpiri i te _____
- Kei roto te kawē irirangi i te _____
- Kei roto te tiwara ā-ringa i te _____
- Kei roto ngā kai tīni, kai pakapaka rānei i te _____
- Kei roto te kete whakaora whāwhai i te _____
- Kei roto te tō karahini, te rorerore i te _____
- Kua rokiroki he pātara wai (kia toru ngā rita ki ia tangata i ia rā) i te _____
- Kei roto ētahi pēke kirihou rarahi kia whakamahia hei hamuti whawhati tata i te _____

“Me whakarite kia tirohia, kia whakakapia tō koutou wai ia 12 marama. Kia reri, kua e matakū!”

Tauira 6: He reta ki ngā mātua – te whakatahi ohotata me ngā mahere urupare

Tēnā koutou e ngā Matua/Kaitiaki

Kei te kōrero mātou ki ngā ākonga, hei wāhanga o te kaupapa Kia Takatū e mahia ana i te kura, mō ngā āhua takatū mō ngā parekura i te kāinga, i te kura hoki.

Whakatenatenatia koa tō tamaiti kia kōrero ki a koe mō ngā tikanga whakatahi ohotata, tikanga urupare hoki e whakawaia ana e mātou i te kura i nā noa nei. E hiahia ana mātou kia kite ngā ākonga he aha ngā tikanga whawhati tata i tō rātou kāinga. He wā pai tēnei mō tō whānau ki te takatū i tō koutou kāinga!

Anei tētahi whārangi ngohe ka āhei te whakamahi hei aratohu tikanga whakwhati tata, ka taea pea te whakairi ki tētahi wāhi e kitea ai e te whānau katoa. E tatari ana mātou ki te rongō i ngā kōrero e pā ana ki ngā mahere whawhati tata o tō koutou whānau.

Ngā mihi nunui

Mahere Whawhati Tata

Ingoa whānau me te nama waea pūkoro

Nama waea whawhati tata ā-rohe

Mātua/Kaitiaki kei te mahi

Ngā pirihiimana

Rōpū kaitinei

Waka tūroro

Tākuta

Ērā atu whanaunga

Ingoa	Wāhi noho	Waea kāinga	Waea mahi	Waea pūkoro

Hoa kiritata

Ingoa	Wāhi noho	Waea kāinga	Waea mahi	Waea pūkoro

Me pēhea tā mātou hokinga mai ki te kāinga i te kura, i te mahi rānei (mehemea ka taea i runga i te haumarū)? Hei tauira, mā Māmā a Ben rāua ko Mary e tiki i te kura.

Mā _____ a _____ e tiki

Mā _____ a _____ e tiki

Mā _____ a _____ e tiki

Mēnā ka wawā tātou ka tūtaki anō ki:

Ka tūpono mai he rū whenua, mā mātou e:

Ka tūpono mai he mate whawhati tata, ā, me whakatahi whare, mā mātou e:

Te rā i whakawaia ai

Te rā i whakawaia ai

Anei ngā tūāhua wawhati tata e tika ana kia wehe atu i tō mātou whare:

Anei ngā tūāhua whawhati tata kāore e tika ana kia wehe atu i tō mātou whare:

Ko tō mātou Pokapū, Wāhi Takiwā pātata rawa o Te Rākau Whakamarumarū, kei:

Tauira 8: He tūtohi aromatawai whaiaro, aromatawai ā-hoa rānei

Whakaotia tēnei tūtohi aromatawai ki ō paearu aromatawai e hāngai ana. Ka āhei ngā ākonga te whakamahi i ngā tohu ataata, i te auroa rānei ki te whakaatu kua pēhea tā rātou whakatutuki i ngā paearu kua whakaritea.

Paearu Angitu	Kanohi menemene

Tauira 9: Ka tūpono pea te aha?

Anei ngā tāngata kei tō mātou rōpū:

Kei te kimi mōhiotanga mātou mō tēnei mate whawhati tata, mō te:

Ka pēhea taua mate whawhati tata e tūpono ai pea?

He aha ētahi mahi mōrearea, tukitukinga rānei ka tūpono pea i te kura?

He aha ētahi mahi mōrearea, tukitukinga rānei ka tūpono pea i waenganui i te kura me te kāinga?

He aha ētahi mahi mōrearea, tukitukinga rānei ka tūpono pea i te kāinga?

Ka tūpono pea te aha ki a mātou, ki ō mātou whānau rānei?

Tauira 10: Ngā ritenga me ngā rerekētanga o ngā momo parekura

Ngā momo parekura me ngā pūtake	Ritenga	Rerekētanga
<p>hei tauira, te ngaru taitoko</p> <p>Ko te āheihei i te takere moana te pūtake.</p>	<p>Kia māhaki tonu pērā i ērā atu parekura.</p> <p>Me neke ki te whenua teitei (ki te wāhi haumaruru rānei ki te tuawhenua) pērā i tō mahi i tētahi waipuke.</p> <p>Kāore e nui te wā ki te tuku whakatūpato mēnā ka rite ki te rū whenua te tūpono mai.</p>	<p>He rārangi ngaru he tere te haere te ngaru taitoku, kāore i te rite ki ērā atu momo parekura.</p> <p>Kia wawe tonu tō wehe atu i te takiwā mēnā kei tātahi koe, mēnā he tata rānei ki tētahi awa i te tūponotanga o tētahi rū whenua kaha.</p>

Tauira 12: He parekura i neherā

Whakarāpopotohia ngā mahi i tūpono i tētahi parekura o neherā:

He aha tāu e ako ai i aua parekura, wheako rānei o neherā?

Ka pēhea ō mahi e rerekē ai?

Ka rite ō mahi?

Tauira 13: Te tuhituhi mō ngā pūmate

Whakapiria he pikitia o tētahi pūmate ki konei.

He aha taua pūmate?

Kei hea taua pūmate?

Me pēhea tātou e mōhio ai, e whaihanga ai rānei, ki taua pūmate?

Tauira 14: Ngā ture hauora mō muri i te parekura

Whakarongo ki tō kawē irirangi ki te rongō tohutohu, pārongo hoki e pā ana ki ngā āhua āwhina i a koe anō, āwhina i ētahi atu hoki kia ora anō i muri i te mate whawhati tata. Mēnā ka nui taua parekura, tēnā pea kāore ngā ratonga noa pēnei i te wai, te parakaingaki me te kohikohi parapara e mahi. E pare ai tētahi pūmate hauora, whāia ēnei tohutohu māmā.

Te ratonga wai

Tae noa kia rerekē te kī ki a koe, me whakaaro tonu kua tāhawahawa ngā wai katoa, ā, kua e whakamahia kia paeratia rā anō mō ētahi meneti.

Whakamahia te wai rō pātara. Whakawetohia te hiko me te wai ki tō kōpapa whakawera wai, kia matatoua hoki tō whakamahi wai.

He mātāpuna papai ngā pātara me ngā kēne inu o te wai inu, mā reira ka nui atu te wai e toe ai mō te tao kai me ngā tikanga akuaku.

Ka āhei pea koe te kōhi wai ua i te tuanui mēnā ka ua. Kua e kohia te wāhi tuatahi o te wai e puta mai ana i te tuanui, kei tāhawahawatia ki ngā matū kē.

Te whakawātea parakaingaki

Mēnā ka pānui mai te reo irirangi, kāore te pūnaha parakaingaki e mahi ana, kua e whakamahia te hamuti. Kei tae rawa ki roto i te kāinga o tangata kē!

Tae noa kia whakatikatikatia rā anō te pūnaha, keria he rua hōhonu i te mārā hei hamuti taupua. Rapua he mea hei uhi ārai rango, ka uhi ai. Tēnā pea ka hiahia hanga koe i tētahi ārai punanga huri noa. Hei kōwhiringa kētanga, whakamahia tētahi hamuti i tētahi waka tāwhai, tētahi pākete rānei i te mārā, i roto i te pākoro rānei. Ka hiahia tonu koe i te rua me te uhi ārai rango hei wāhi tāhoro i ēnei.

Waiho te patu huakita me te wai kia pātata mō te horoi ringaringa. Me mahara tonu kia matatoua tō whakamahi wai.

Kohikohi parapara

Tēnā pea ka āhua roa te wā ka pau i mua i te tīmatanga anō o te kohikohi parapara. Tanumia ngā kapurangi ki roto i te mārā, rokiroki ai rānei i rō peke kua purua kia mau ki tētahi wāhi e kore e taea e te kararehe. Ka whakaritea pea he wāhi e kohikohia ai te parapara – whakarongo ki tō kawē irirangi.

Ngā kai

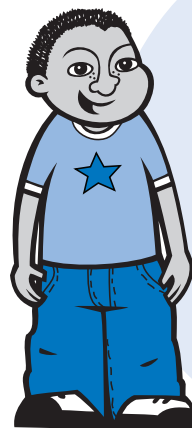
Mēnā kua weto te hiko, taro rawa ka pirau ngā kai i roto i ngā pouaka whakamātao me ngā pākatio. Ka whiwhi koe i ngā hua nui ka taea i ō ratonga kai mā te kai i ēnei ki te raupapa tika:

- Me kai i te tuatahi ngā kai hou me ngā kai mai i te pouaka whakamātao, engari kia ruarua ka taea ō huakanga i te pouaka whakamātao.
- Ngā kai mai i tētahi pākatio poutū. Tunua tonutia atu ngā kai ina tīmata ki te rewa, nā te mea ka roa atu te ukauka o ngā kai maoa i ngā kai mata.
- Ngā kai mai i tētahi pākatio huapae – mā te takai paraikete ki runga i tēnei momo pākatio e āwhina kia roa atu te wā e noho mātao ana ngā kai.
- Me waiho ngā kai tīni me ngā kai pākete hei kai whakamutunga.

Ka noho tino hira ngā tikanga akuaku ina taka kai i muri i tētahi mate whawhati tata. Me mahara tonu ki te whakarite kia paeratia te wai e whakamahia ana ki te taka kai me te kōhua kai mō ētahi meneti kia haumarū.

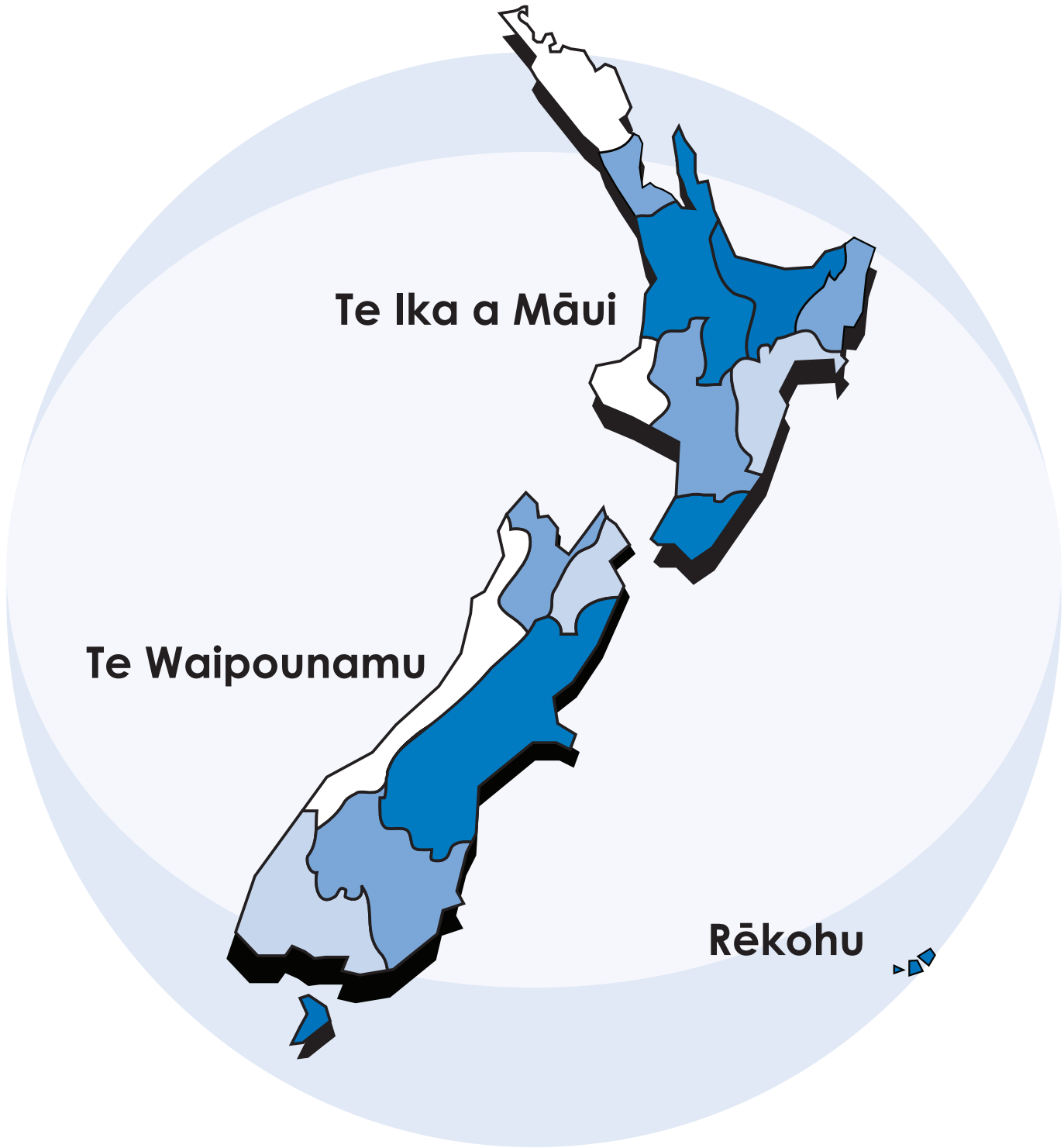
Mēnā kei te whakamahi koe i te rorerore, i te tō puni hoki, ki te tahu kai, me whakamahi i waho ki te aukati i ngā au whakakino i roto i te whare, i tētahi ahi kōpeka rānei – kāore pea ngā ratonga waka tūroro, kaitinei ahi hoki e āhei te haere mai ki te tūpono mai tētahi hauata.

Tirotiro tonuhia atu i muri iho i tētahi mate whawhati tata te āhua o ō matū mārā, ō kora me ngā matū horoi i roto i te whare, i te kāratī me te pākoro. Ka noho mōrearea pea ētahi o ēnei ki tō hauora ki te maringi, ki te ranua hoki. Mēnā ka kitea he rukenga, whakamahia he karapu inarapa ki te whāwhā i ngā paepae me te whakangaro ki roto i ngā pēke kirihou, he mea motuhake. Mēnā kei reira he au, ko te painga atu me kimi āwhina hei whaihangā ki te tūāhuatanga.

“Ka taea ētahi atu pārongo mō tēnei i tō kaunihera ā-rohe. Ka kitea ētahi hononga i te pae tukutuku www.civildefence.govt.nz”

Tauira 15: He mahere o Aotearoa

Tauira 16: He tūtohi tōrunga, tōraro, whakamere hoki

Ka taea e ngā ākonga tēnei tūtohi te whakamahi hei āwhina i a rātou ki te whakatairite i ō rātou whakaaro nō tō rātou mahere tuatahi ki ngā pārongo i kitea i ā rātou rangahau.

Tōrunga	Tōraro	Whakamere
<p>Hei tauira:</p> <p>I mōhio au kei hea ngā ripa hapa i Aotearoa.</p>	<p>Kihai au i mōhio kua tūpono mai he waipuke taumaha i Aotearoa ko te mutunga iho me wehe ētahi tāngata i ō ratou kāinga.</p>	<p>Kei te haere tētahi ripa hapa mā Te Whanganui-a-Tara, mā te wāhi e noho nei au.</p>

Tauira 17: Te tautuhi i ngā pānga o tētahi mate whawhati tata

Anei ngā tāngata kei tō mātou rōpū:

Ko te mate whawhati tata e urupare ana mātou ko tētahi:

Ka pēhea taua mate whawhati tata e tūpono ai pea?

He aha ētahi mahi mōrearea, tukitukinga rānei ka tūpono pea i te kura, i te kāinga rānei?

Me aha pea tātou ki te āwhina i ō mātou whānau, whanaunga hoki?

Ka taea e tātou te āwhina a wai atu, me pēhea hoki?

Tauira 18: He rapunga pūmate

Ngā pūmate ka tūpono pea i te akomanga	Ka pēhea te pā ki a koe?	Ngā mahi hei whai

Ngā pūmate ka tūpono pea i te kura	Ka pēhea te pā ki a koe?	Ngā mahi hei whai

Ngā pūmate ka tūpono pea i te kāinga	Ka pēhea te pā ki a koe?	Ngā mahi hei whai

Tauira 19: He aromātai o te mahi whakatahi

Tēnā koutou e ngā Matua/Kaitiaki

Nō nā noa nei ka whakahaerehia he mahi akoako e tō mātou kura ki te whakamātautau i ā mātou tikanga ki te heipū tētahi parekura.

Ko taua mahi he wā hoki e āhei ai koutou ki te whakamahi i tā koutou ake mahere whawhati tata, ina koa te tiki atu i ā koutou tamariki i te kura i muri iho i tētahi parekura. Ka rawe ki a mātou tā koutou urupare mō taua mahi.

Tēnā koa whakautua mai ēnei pātai kei raro nei, ka whakahoki ai i tēnei puka ki te kura.

Ngā mihi nunui

Te urupare a ngā Mātua/Kaitiaki

Ingoa _____

Tokohia ā koutou tamariki kei te haere ki te kura: _____

I tikina mai ā koutou tamariki? _____

Ki ō koutou whakaaro, i pēhea te haere o te mahi whakatahi kura?

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Kāore i pai

I rawe

He aha ngā mea i pai te haere, kāore i pai te haere rānei? Mēnā he whakaaro puaki ō koutou, tuhia ki tērā atu taha o te whārangi nei.

Ki ō koutou whakaaro, i pēhea te haere o tā koutou ake mahere whawhati tata?

1 2 3 4 5 6 7 8 9 10

Kāore i pai

I rawe

He aha ngā mea i pai te haere, kāore i pai te haere rānei? Mēnā he whakaaro puaki ō koutou, tuhia ki tētahi whārangi motuhake.

Tauira 20: Te whakataruna ki Tūrangahakoa - he wheako whakaari

He tāone iti, he tāone pohewa a Tūrangahakoa kei tētahi wāhi o Aotearoa. Noho ai, mahi ai, haere ai ki te kura, whakangahau ai hoki i tō rātou tāone ngā kainoho e 20,000, pēnā i a koe.

He wāhi hokohoko i te pokapū o te tāone tō Tūrangahakoa, kei roto ko tētahi rohe toa tāuhi hou. Kei reira hoki, kei te pokapū tāone, ngā whakaurunga matua pēnei i te hohipere, te teihana kaitinei ahi me te teihana pirihimana, te Pokapū o Te Rākau Whakamarumarū, te aha, te aha.

Kua karapoti te pokapū o te tāone i ētahi tapa tāone. Ko ētahi he tapa tāone whai kāinga noho, toa me ngā kura, ko ērā atu he mea whai whare umanga, whare putunga hoki.

I tēnei ata e mahi noa ana ngā tangata o taua tāone i ā rātou mahi. Kua wehe atu ngā tamariki ki te kura, kei te wāhi mahi, kei te kāinga rānei ngā mātua, kua kī kē te rohe toa tāuhi i te tāngata, ā, kei te mahi ngā whare umanga.

I te 11.07 i te ata, ka tata tonu te rongō i tētahi oro ngaruru. Ka ngaere te whenua, ka pīoioi ngā pou waea, ka ueue ngā whare. Ka mutu i ngā tāngata ā rātou mahi, ka pahake, ka hīpoki i a rātou anō, me te pupuri ki tētahi mea. E 23 hēkona noa te roa o te rū whenua, engari ki ngā tāngata mō ake tonu taua roa.

Mutu mai ana te ngāueue, putaputa pōri mai ana ngā tāngata me te titiro haere huri noa i a rātou. Kua tukitukia ētahi whare, ina koa ko ērā kei te pokapū o te tāone. Kua hinga ētahi tumera i ia wāhi, kua neke atu ētahi whare mai i ngā tūāpapa.

Ka tīmata te Pokapū o Te Rākau Whakamarumarū, he mea āta hanga kia ora tonu ai i te nuinga o ngā rū whenua, ki te mahi i ana mahi.

I tēnei rā he mahi hei mahinga mā tō tātou kura i Tūrangahakoa (i tētahi atu wāhi rānei), mā tēnā, tēnā hoki o tātou i tēnei mahi whakataruna. Ko tā tātou he whakatau ko te kura tētahi tāone katoa (tētahi wāhi whakataruna rānei), nō reira ko te tikanga o tēnā me pohewa tātou ka nui ake ngā

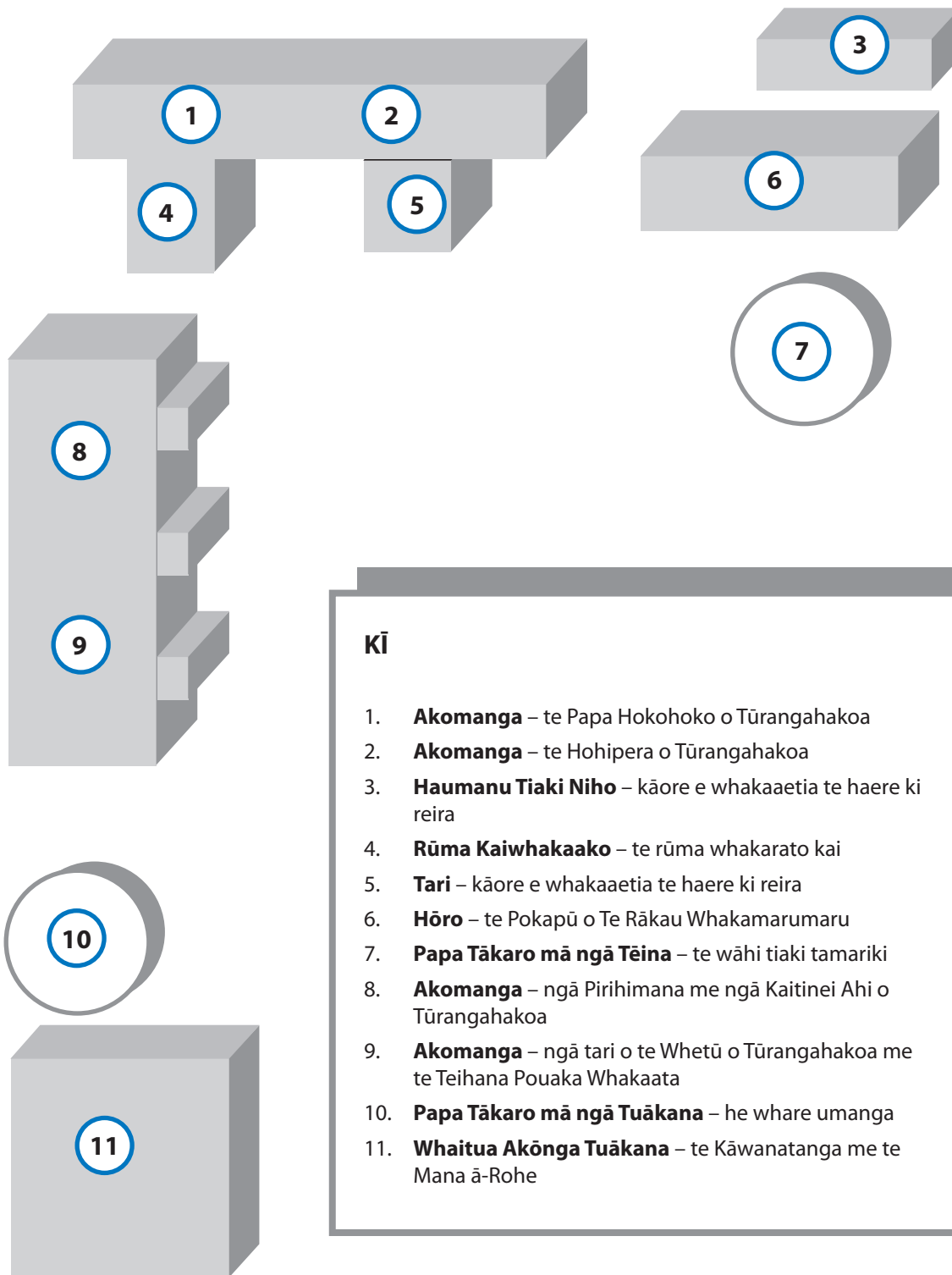
tawhiti i ērā kei te ao tūturu. Ahakoa ka kitea tētahi tangata whara, mate rānei i te papa mahinga mōrearea e pātata ana, engari koa kei te pokapū toa hokohoko pea taua tangata whara i ētahi kiromita te tawhiti atu!

Mēnā me whiwhi whakaora whawhati tata tētahi tangata, tuhia tāu e mahi ai ki runga i tana kāri hauora. Ehara tēnei i te wā whakawai i te whakaora whawhati tata, engari he wā whakamātautau kē i tō mōhio me aha.

Me mahi ngā rōpū katoa i ngā mahi anake i tonoa e tō rātou, ō rātou kaiwhakahaere rānei. Me tuku pūrongo mō ngā tāngata whara katoa i kitea i tō koutou wāhi rapu ki te Pokapū o Te Rākau Whakamarumarū, ka tatari ai ki ngā tohutohu e kī ai ki hea rāpu ai ā muri atu.

Ka tīmata, ka mutu hoki te mahi whakataruna ina rongō koutou i te tohu. Ina tangi te tohu whakamutu, kia wawe tonu te hui tahi ki te wāhi whiwhi tohutohu.

Tauira 21: Te whakataruna ki Tūranganahakoa - he tauira mahere

Kī

1. **Akomanga** – te Papa Hokohoko o Tūranganahakoa
2. **Akomanga** – te Hohipera o Tūranganahakoa
3. **Haumanu Tiaki Niho** – kāore e whakaaetia te haere ki reira
4. **Rūma Kaiwhakaako** – te rūma whakarato kai
5. **Tari** – kāore e whakaaetia te haere ki reira
6. **Hōro** – te Pokapū o Te Rākau Whakamarumarū
7. **Papa Tākaro mā ngā Tēina** – te wāhi tiaki tamariki
8. **Akomanga** – ngā Pirihimana me ngā Kaitinei Ahi o Tūranganahakoa
9. **Akomanga** – ngā tari o te Whetū o Tūranganahakoa me te Teihana Pouaka Whakaata
10. **Papa Tākaro mā ngā Tuākana** – he whare umanga
11. **Whaitua Akōnga Tuākana** – te Kāwanatanga me te Mana ā-Rohe

Tauira 22: Te whakataruna ki Tūrangahakoa – ngā kāri tūranga mā tēnā, mā tēnā

<p>Kaiwhakahaere Matua o Te Rākau Whakamarumarū</p> <p>Ko koe te kaiwhakahaere mō te mahi whakaora katoa. Māu ō rōpū whakaora e tohutohu. Kaua koe e wehe atu i te Pokapū o Te Rākau Whakamarumarū.</p>	<p>Kaiwhakahaere Tuarua o te Pokapū o Te Rākau Whakamarumarū</p> <p>Māu te kaiwhakahaere e āwhina ki te whakahaere i te mahi whakaora katoa. Kaua koe e wehe atu i te Pokapū o Te Rākau Whakamarumarū.</p>
<p>Kaiwhakahaere Reo Irirangi o te Pokapū o Te Rākau Whakamarumarū</p> <p>Ko tāu he whakapā tonu ki ngā rōpū whakaora me ērā atu ratonga, mā te reo irirangi (ki te taea), mā ngā karere ā-tuhi rānei. Kaua koe e wehe atu i te Pokapū o Te Rākau Whakamarumarū.</p>	<p>Kaiwhakaatu ā-Mahere o te Pokapū o Te Rākau Whakamarumarū</p> <p>Ko tāu he whakaatu ki ngā pene miramira whaikano i ngā wāhi kei te mahere kua hahaua, me ērā kāore anō kia hahaua, i ngā mea kua kitea hoki, kia taea ai e te kaiwhakahaere matua te kite he aha kei te haere. Kaua koe e wehe atu i te Pokapū o Te Rākau Whakamarumarū.</p>
<p>Karere</p> <p>Ko tāu he oma me te kawē karere mō te rōpū kua whakaurua koe, mēnā kāore he reo irirangi e wātea. Me tatari i ngā wā katoa kia whiwhi koe i tētahi whakautu ā-tuhi i mua i te hokinga atu ki tō rōpū.</p>	<p>Kaimahi Pokapū Rēhita</p> <p>Ka riro māu e tuhituhi ngā taipitopito o ngā tāngata katoa i kitea i te hahauanga. Whakamahia te wāhi o runga i te puka rēhita Ripeka Whero. Kaua koe e wehe atu i te Pokapū Rēhita.</p>
<p>Kaihautū Rōpū Whakaora o te Pokapū o Te Rākau Whakamarumarū</p> <p>Ko koe te kaihautū o tētahi rōpū whakaora. Ko tāu he hahau anake i ngā wāhi i tonoa ai koe e te Pokapū o Te Rākau Whakamarumarū ki te hahau. Me tuku karere e koe mā tētahi kaioma ki te Pokapū/Wāhi Takiwā e whakaatu ana i ngā mutunga iho o te hahau ā-rohe, me te tonono tohutohu hou anō hoki.</p>	<p>Mema Rōpū Whakaora o te Pokapū o Te Rākau Whakamarumarū</p> <p>Ko koe tētahi tangata o tētahi rōpū whakaora, he mea iti. Mā tō kaihautū koe e tonono ko tēhea te wāhi hei hahauanga māu. Kāore koe e whakaaetia kia hahau i tētahi atu wāhi kia tonono rā anō koe. Ka āhei koe te hoatu whakaora whawhati tata ki ngā tāngata whara mā te tuhituhi i tāu e mahi ana ki runga i ā rātou kāri hauora.</p>
<p>Kaimahi Whakaora Whawhati Tata/Hohipere</p> <p>Māu te kawenga tiaki i ngā tāngata whara i muri i te whakaoranga. Me whakamaimoa ō rātou wharanga mā te tuhituhi i tāu e mahi ana ki runga i ā rātou kāri hauora. Kaua koe e wehe atu i te Wāhi Whakaora Whawhati Tata/Hohipere.</p>	<p>Kaitautoko Pārurenga i te Wāhi Whakaora Whawhati Tata/Hohipere</p> <p>Ka riro māu e āwhina, e hoatu tohutohu hoki ki ngā pārurenga o te parekura. Ko tō wāhi mahi ko te Wāhi Whakaora Whawhati Tata/Hohipere.</p>
<p>Āpiha Whakarato Kai</p> <p>Ko tāu he whakarite kia whiwhi ngā tāngata katoa (ngā pārurenga me ngā kaiwhakaora) i ngā kai me ngā inu. Whiriwhiria te rahinga ki tēnā, ki tēnā, ka whakahaere ai i te whakaratononga o ngā kai me ngā inu.</p>	<p>Hunga pāpāho</p> <p>Māu e tuhi, e whakaahua rānei he kōrero mō te parekura. Me tuhituhi tuhinga tīpoka, ka uiui pārurenga, kaiwhakaora me ērā atu whakahaere. Tango whakaahuatia, mau whakaatatia rānei ngā mahi. Mutu mai te whakataruna, māu e whakatika, ka whakaputa hoki i tō tuhinga, kōrero whakaata rānei.</p>

Tauira 23: Te whakataruna ki Tūrangahakoa – ngā kāri tūranga mā ngā akomanga

<p>Te Pokapū o Te Rākau Whakamarumarū mō te Whakahaere Mate Whawhati Tata</p> <p>Koia te uho o te mahi katoa. Ka tukuna atu ngā tohutohu katoa i konei, ka whakahokia mai ngā pārongo katoa ki te pokapū kia mōhio ai te kaiwhakahaere matua he aha kei te haere.</p> <ul style="list-style-type: none"> te kaiwhakahaere matua ngā kaiwhakahaere tuarua ngā kaiwhakahaere reo irirangi ngā kaiwhakaatu ā-mahere ētahi rōpū whakaora ngā āpiha kaupare māhie ngā karere 	<p>Te Pokapū Rēhita</p> <p>Koinei te wāhi e tikina atu ai ngā taipitopito o ngā tāngata katoa kua pāngia e te parekura. Kei te hiahiatia he pūnaha hei whakarite kia whakaotia ngā puka rēhita Ripeka Whero mō tēnā, mō tēna pāpurenga, mōrehu hoki.</p> <ul style="list-style-type: none"> te kaiwhakahaere ngā kiripaepae ngā kaimahi ngā karere
<p>Te Wāhi Whakaora Whawhati Tata/Hohipere</p> <p>Kei te whakamaimoatia, kei te tiakina ngā tāngata whara katoa i konei. Ka oti te whakamaimoatanga mā te tuhituhi ki runga i tā te tangata whara kāri hauora. Kaua ngā kaimahi e wehe atu i te Wāhi Whakaora Whawhati Tata/Hohipere.</p> <ul style="list-style-type: none"> te kaiwhakahaere ngā kiripaepae ngā tūmau ngā tapuhi ngā tākuta ngā kaitautoko pāpurenga ngā karere 	<p>Ngā pirihihana</p> <p>Mā ngā pirihihana tētahi āpiha (me tētahi kaioma) e tuku ki te Pokapū o te Rākau Whakamarumarū. Ka mahi tahi te āpiha rāua ko te kaiwhakahaere matua, māna hoki ngā pirihihana e tohutohu mā tā rātou ake pūnaha whakawhiti kōrero ki te āwhina i ngā mahi whakaora, i ngā mahi hahau, me te whakamatua i ngā waka haere. Ka tae pea ētahi pāpurenga ki te whare pirihihana.</p> <ul style="list-style-type: none"> te tumuaki te pokapū whakawhitiwhiti kōrero ngā kaiwhakaatu ā-mahere te taupaepae ngā pirihihana ngā karere
<p>Te rōpū kaitinei</p> <p>Mā ngā kaitinei ahi tētahi āpiha (me tētahi kaioma) e tuku ki te Pokapū o te Rākau Whakamarumarū. Ka mahi tahi te āpiha rāua ko te kaiwhakahaere matua, māna hoki ngā pirihihana e tohutohu mā tā rātou ake pūnaha whakawhiti kōrero ki te āwhina i ngā mahi tinei ahi, i ngā mahi whakaora, me ngā mahi hahau.</p> <ul style="list-style-type: none"> te tumuaki te pokapū whakawhitiwhiti kōrero ngā kaiwhakaatu ā-mahere ngā rōpū kaitinei ahi ngā karere 	<p>Ngā waka tūroro</p> <p>Mā te rōpū waka tūroro tētahi āpiha (me tētahi kaioma) e tuku ki te Pokapū o te Rākau Whakamarumarū. Ka mahi tahi te āpiha rāua ko te kaiwhakahaere matua, māna hoki ngā kaimahi waka tūroro e tohutohu mā tā rātou ake pūnaha whakawhitiwhiti kōrero ki te āwhina i ngā mahi whakaora whawhati tata, me ngā mahi whakaora.</p> <ul style="list-style-type: none"> te tumuaki te pokapū whakawhitiwhiti kōrero ngā kaiwhakaatu ā-mahere ngā rōpū waka tūroro ngā karere
<p>Te whakarato kai</p> <p>Ka riro mā ngā kaiwhakarato kai e whakarite kia whiwhi ngā tāngata katoa (ngā pāpurenga me ngā kaiwhakaora) i ngā kai me ngā inu. Mā rātou e whiriwhiri te rahinga ki tēnā, ki tēnā, kātahi ka whakahaere i te whakaratoonga o ngā kai me ngā inu.</p> <ul style="list-style-type: none"> te kaiwhakahaere ngā kuki ngā kaihora kai ngā karere 	<p>Te hunga pāpāho</p> <p>Ko tā te hunga pāpāho, he tuhituhi i tētahi tuhinga nūpepa, he whakaahua rānei i tētahi pūrongo whakaata mō te parekura. Me tuhituhi tuhinga tipoka, ka uiui pāpurenga, kaiwhakaora me ērā atu whakahaere, ka tango whakaahua, ka mau whakaata rānei. Mutu mai te whakataruna, ka tukuna te wā ki a rātou ki te whakatika me te whakaputa i tētahi tuhinga, kōrero whakaata rānei.</p> <ul style="list-style-type: none"> te kaiwhakahaere ngā kairipoata ngā kaiwhakaatu whakaata (mā te kāmera whakaata nō te kura) te kāmera kei te taupuni mahi ngā kairipoata whakaata ngā kaitango whakaahua (mā te kāmera nō te kura)
<p>Te mana ā-rohe</p> <p>Ka riro mā te mana ā-rohe e whakarite te mauranga atu o te marea, ngā utauta hanga whare, me ngā take hauora tūmatanui, te aha, te aha. Ka whai kanohi i te Pokapū o Te Rākau Whakamarumarū.</p> <ul style="list-style-type: none"> te koromatua ngā kaikaunihera te pou whakahaere/kaiwhakahaere o te tāone ngā kaimahi kaunihera ngā kaimahi ikiiki ngā kaitirotiro hanganga whare ngā āpiha hauora tūmatanui ngā karere 	<p>Te kāwanatanga</p> <p>Ka āhei te kāwanatanga te whakapuaki kua pā mai he mate whawhati tata, te tuku hōia, pirihihana atu rānei hei āwhina, te whakatau rawa pēnei i ngā toparere, me te kōrero atu ki te hunga pāpāho. Ka hiahiia rātou ki ngā pūrongo mai i te wāhi o te parekura, ka pirangi pea hoki ki te whakarite torotoronga okawa.</p> <ul style="list-style-type: none"> Te Pirimia Te Minita o Te Rākau Whakamarumarū Te Minita mō ngā Pirihihana Te Minita o ngā Kaupapa Waonga ngā kaimahi manatū ngā kaimahi takawaenga ngā kaimahi ope taua ngā karere

Tauira 24: Te whakataruna ki Tūrangahakoa - he tauira kāri hauora

<p>Kua mauri moe au. Kāore ōku wharanga kē atu.</p> <p>Te maimoatanga:</p>	<p>Kua whati tētahi o aku ringa.</p> <p>Te maimoatanga:</p>
<p>Kua whati tētahi o aku waewae. Kāore au e āhei te hīkoi.</p> <p>Te maimoatanga:</p>	<p>Kua wairangi kē au. Kāore ōku wharanga kē atu.</p> <p>Te maimoatanga:</p>
<p>Kāore ōku wharanga, engari kei te tino aweke au nō te mea i te Kura Kōhungahunga o Tūrangahakoa aku tamariki i te heipūtanga o te parekura.</p> <p>Te maimoatanga:</p>	<p>E heke ana te toto i tētahi taotū i taku mähunga. Kei te ora taku mauri, ka taea hoki te hīkoi.</p> <p>Te maimoatanga:</p>
<p>Kua pāngia au e te whiti, kua tino tea, tino papipapi taku āhua.</p> <p>Te maimoatanga:</p>	<p>Kua ngaro ōku mātua. Kua tino pōrarua au, engari kāore i te whara.</p> <p>Te maimoatanga:</p>

Tauira 25: Te whakataruna ki Tūranganhakoā – ngā puka karere

<p>Karere ki:</p> <p>Mai i:</p> <p>Ngā kupu:</p> <p>(Whakautua ki te taha o muri ki te hiahiatia)</p>	<p>Karere ki:</p> <p>Mai i:</p> <p>Ngā kupu:</p> <p>(Whakautua ki te taha o muri ki te hiahiatia)</p>
<p>Karere ki:</p> <p>Mai i:</p> <p>Ngā kupu:</p> <p>(Whakautua ki te taha o muri ki te hiahiatia)</p>	<p>Karere ki:</p> <p>Mai i:</p> <p>Ngā kupu:</p> <p>(Whakautua ki te taha o muri ki te hiahiatia)</p>
<p>Karere ki:</p> <p>Mai i:</p> <p>Ngā kupu:</p> <p>(Whakautua ki te taha o muri ki te hiahiatia)</p>	<p>Karere ki:</p> <p>Mai i:</p> <p>Ngā kupu:</p> <p>(Whakautua ki te taha o muri ki te hiahiatia)</p>
<p>Karere ki:</p> <p>Mai i:</p> <p>Ngā kupu:</p> <p>(Whakautua ki te taha o muri ki te hiahiatia)</p>	<p>Karere ki:</p> <p>Mai i:</p> <p>Ngā kupu:</p> <p>(Whakautua ki te taha o muri ki te hiahiatia)</p>

He Rauemi Anō

Ka kitea i ēnei pae tukutuku o raro nei he pārongo anō i te reo Māori hei tautoko i ngā kōrero kei roto i tēnei rauemi ako:

<http://www.eqc.govt.nz/downloads/pdfs/languages/quakesafe-maori.pdf>

http://tpo.tepapa.govt.nz/mainmenu_maori.asp (Kōwhiria ngā Awesome Forces)

<http://www.tepapa.govt.nz/TePapa/Maori/Learning/OnlineResources/AwesomeForces/>

<http://www.teara.govt.nz/NewZealanders/MaoriNewZealanders/TeArawa/5/mi>

He Papakupu

Aituā	Ngā tāngata kua whakamatea, kua whara, kei te māuiui, kua kāinga kore rānei i muri i tētahi parekura
Ārai Mate Whawhati Tata	He pūnaha tikanga e whakatinanatia ana e te kāwanatanga ki te whakamarumarū tāngata i te wā o te pakanga, o te parekura, me te heipūtanga o ngā mate whawhati tata nunui
Āwhā	He hau kaha, he ua, he hukarere rānei
Āwhata Mercalli	He inenga o te kaha o tētahi rū whenua i runga anō i ana pānga ki ngā tāngata me ngā whare
Āwhata Richter	He inenga o te pūngao e tukuna atu ana e tētahi rū whenua
He parekura ehara i te ao tūturu te pūtake	He parekura ko ngā mahi a te tangata te pūtake
Huripari	Ngā hau he tino kaha te āwhiowhio me te tere rōnaki neke atu i te 120 kiromita i te haora
Mate whawhati tata	He tūāhuatanga e mate ai, e whara ai te tangata, he mea kāore e taea e ngā ratonga whawhati tata te whakatiki
Ngaru taitoko	He rārangi ngaru he tere te haere ko tētahi āheihei i te moana, i te takere o te moana rānei te pūtake
Parekura nō te ao tūroa	He parekura nō te ao tūroa te pūtake
Parekura	He aituā i nui ai ngā matenga, ngā ngaronga, ngā tukitukinga rānei hei mutunga iho, i hurihia ai hoki te kaha o te hāpori ki te whaihanga
Puia	He maunga kei reira he kōwhāwhā e peia ai he rangitoto, he haurehu me ngā wāhi toka
Pūmate	Te pūtake o te tūpono raru, o te mōrearea rānei
Pungarehu	Te nehu kua puta mai i tētahi puia
Rangitoto	He toka rere, he toka kua totoka anō, he tahepuia rānei i tētahi puia
Rarahi	Te nui me te kaha o tētahi rū whenua
Ripa hapa	He matata i ngā paparanga toka e neke ai te whenua
Rū whenua	He ngāueue pākaha kei tētahi wāhi o te kirinuku o Papatūānuku
Tahepuia	Te toka ratarata i mua i tana hūnga mai i te puia
Te Rākau o te Whakamaruaru	Koiane te ingoa Māori o te tari kāwanatanga kei a ia te mana mō ngā tikanga ārai mate whawhati tata puta noa i Aotearoa
Ueuetanga pākeke	He ngāueue, he wheoi rānei ka tūpono pea i muri i tētahi rū whenua, ko tētahi tukitukinga pea te mutunga iho
Waipuke	He ngawhā o te wai
Whakahaere mate whawhati tata	He huinga tikanga mō te whaihanga i ngā mōrearea i mua, i roto, i muri rānei i tētahi mate whawhati tata, parekura rānei
Whakatahi	Te wehe atu i tētahi wāhi mōrea

He Pakiwaitara Kia Takatū

He wāhanga ngā Pakiwaitara Kia Takatū o tētahi rauemi i whakawhanakehia e Te Rākau Whakamarumarū mō te whakaako i te whaihanga mate whawhati tata i roto i ngā kura tuatahi. Mā tēnei rauemi ka whai wāhi ngā ākonga ki tētahi hōtaka mātauranga ko tōna arotahi ko te whakarite kia mātau haere rātou ki ngā pūmate e pāngia ai pea tātou e noho nei i Aotearoa. Ka hoatu hoki ki a rātou ngā pūkenga kia pai atu tō rātou noho takatū, kia haumarū atu hoki ā rātou mahi ina tūpono mai he parekura. Kei te whakaatu ēnei pakīwaitara i ētahi tamariki, taiohi hoki e whakatauirā ana me aha i te tūponotanga o tētahi mate whawhati tata. Arā hoki tētahi pae tukutuku – www.whatstheplanstan.govt.nz – kei reira he pārongo āwhina, he mahi pāhekoheko, he tauira hoki mā ngā pouako me ngā ākonga.

46

Ngā ihirangi

Ko Rūaumoko Tērā i Whana Inakuanei?

Me aha tātou i te tūpono mai o tētahi rū whenua

Mā te Mōhio ki ngā Tohu, ka Rauoratia Pea te Tangata

Me aha tātou i te tūpono mai o tētahi ngaru taitoko

Kia Kore Rawa e Tāria, Tērā Pea ka Heipū

Me aha tātou i te tūpono mai o tētahi hūnga

Kua Waipuketia a Waihōpai

Me aha tātou i te tūpono mai o tētahi waipuke

Kia Matatū i te Āwhā

Me aha tātou i te tūpono mai o tētahi āwhā

Ko Rūaumoko Tērā i Whana Inakuanei?

Tēnā koe, ko Ani au. Kei te noho au i te tāone i te taha o Kui kia taea ai te haere ki te kura i reira. I ngā mutunga wiki hoki atu ai au ki te kāinga ki tōku whānau e noho ana i tō rātou pāmu. Kī ai te nuinga he kōtiro whakahoahoa, āwhina hoki au. He kaikaha au ki aku hākinakina – tino pai kī a au te poitūkohu me te poiuka. Tino pīrangī au ki ētahi momo kai – inā koa te tiere me te taraiwhara.

I pōhēhē a Ani kua tata te mutu i a Kui rāua ko Ani tō rāua kai ahiahi, tērā pōhēhē tērā, ka kī a Kui, “E Ani, tikina atu te purini i te poaka whakamātao.”

“He aha te purini, e Kui?” ka pātai a Ani.

“He tiere rōpere,” tā Kui whakautu.

“Reka! Tino pīrangī au ki te tiere.” I tango a Ani i te oko i te pouaka whakamātao. “He tino korikori anō hoki. Titiro mai, ka taea e au te hanga i tētahi rū whenua!” Ka āta whakaoioi i te oko me te whakaokeoke i te tiere whero, kapukapu hoki.

“Āe rā,” ka kata a Kui, “engari e kore koe e mate ki te takatū mō tētahi tiere.”

“He aha te tikanga o tēnā?” ka pātai a Ani, me te pōauau.

“E mea ana au kia āta takatū koe mō tētahi rū whenua i mua i te tūpono mai, kia mōhio ai koe me aha ka heipū noa iho tētahi,” hei tā Kui.

“Tēnā, kei te mōhio ki taku tirira rū whenua,” tā Ani whakautu. “Whakawaia ai e mātou i te kāinga i te pāmu, i te kura anō hoki. I ako mātou i ētahi kupu hou i te kura hei āwhina i a mātou ki te mahara me aha.”

“He aha aua kupu?” te pātai a Kui.

“Me pāhake, ka hīpoki i a koe me te pupuri,” te whakahoki a Ani. “Haere atu ki te wāhi haumarū pātata rawa, pēnei i te tēpu, ka **pāhake** ki raro i taua mea, me te kore anga atu ki tētahi matapihi. Me whakarite kia **hīpokina** koe e te tēpu. Āta whakahūmene i a koe, me te titiro ki te papa kia kore ai e whara i ngā mea rere noa.”

“He tika tāu,” hei tā Kui, “me **pupuri** ki ngā waewae o te tēpu, ki te wāhi kei raro tonu iho i te papamahi, kia kore ai e hinga, e neke atu rānei i a koe i te wā o te ngāueue.”

“Ā, me mātua noho mātou ki reira kia kī rā anō te pouako kua mutu te rū whenua. Mā rātou e tiro tiro mēnā kei te haumarū. Me noho wahangū tonu kia āhei ai mātou te rongo i te pouako, i tētahi tangata rānei e hiahia āwhina ana.”

“Me aha koe ki te kore i roto i tō akomanga, mēnā kei te kāinga koe kei te pāmu, kei konei rānei koe i taku taha i te tūpono o tētahi rū whenua?” ka ui a Kui.

“Ka pērā tonu, ki te taea,” tā Ani whakautu. “Ka **pāhake**, ka **hīpoki** i a au, ka **pupuri**. Mēnā kāore he tēpu, kāore he mea e rite ana rānei, ka tūturi au ki te taha o tētahi taonga ā-whare pakari, o tētahi pakitara o roto rānei, ka hīpoki i ngā taha e rua o taku upoko ki aku tuke me te whakakopa tahi i aku ringa ki muri i taku kakī. I tonoa hoki au kia kua e oma ki waho kei kurua au e ngā mea e hingahinga ana.”

“Engari me aha mēnā kei waho kē koe?” ka pātai a Kui.

“Tēnā, ka neke atu au i ngā whare, i ngā rākau, i ngā waea hiko, i ngā aha, engari kia ruarua anake ngā hīkoinga te tawhiti atu, kātahi ka pāhake, ka hīpoki i a au, me te pupuri.”

“Ko te āhua nei, he nui tonu ngā mea kua ākona e koe mō ngā tirira rū whenua,” te kōrero a Kui.

“Āe, e ako ana mātou i te kura ki ngā mahi me mahi ki te tūpono mai he rū whenua. Kua matapaki hoki a Pāpā rāua ko Māmā me aha tātou ki te tūpono mai he rū whenua. Kua tuhia e mātou he mahere whawhati tata, kua kōwhiria hoki he wāhi haumarū e pātata ana ki a mātou i te kāinga, i te kura hoki.”

“Koia ki a koutou!” te whakahoki a Kui. “Kua ako koutou mō te whakamaui, te here me te wareware?”

“He aha tēnā?” ka pātai a Ani.

“Ko te whakamaui ki te pakitara i ērā mea ka taka, ka hinga rānei, pērā i ngā pae pukapuka, te here rānei i ētahi atu mea kia kore ai e hinga i tētahi rū whenua. Kātahi ka āhei koe te wareware, nā te mea kua takatū koe mō tētahi rū whenua,” tā Kui whakahoki.

“Āe rā, e Kui, i kite au i a Māmā e whakamaui ana i ā mātou taonga whakapaipai ki ngā whata,” ka whakautu a Ani, me te waiho i te oko tiere ki runga i te tūpapa.

“Ai!” ka tata tohu te peha a Ani. “Titiro mai, kua tīmata tēnei tiere te kori ko tōna kotahi!”

Āe rā, kua tīmata te tiere ki te tīkorikori ānō nei he mea tūmatarau. Kātahi ka rongo rāua i tētahi ngunguru haumarū, ngengere hoki. Ka tīmata te tatangi o ngā kapu me ngā pāokaoka, ka mataka mai te whakapīoioi o te kōpare rama.

“He rū whenua!” te pararē a Ani.

“**Pāhake**,” tā Kui kī, i a rāua e pāhake ngātahi ana me te tūturi ki te taha tonu o te tēpu kīhini.

“**Hīpoki** i a māua.” Ka ngaoki rāua tahi ki raro i te tēpu kīhini.

“**Pupuri**.” Ka mamau tahi a Ani rāua ko Kui ki te wāhi o runga i tētahi waewae tēpu ki te ārai i te nekenga atu a te tēpu.

Ko te āhua nei, kua komutu te wā i te kīhini e rū ana, e ngāueue ana. Ka rangona he paoro parehe i ō rāua taha tonu. Ka tahuna a Ani ki te māwhiti atu huri noa kia kite he aha kua pākaru mai, engari ka mahara ia me titiro tonu ki raro kei whara tōna kanohi.

Pērā i te tere o tana tīmatanga, koia ko te mutunga o te ngāueue, me te memeha atu o te ngunguru. Kei te whakapīoioi tonu te rama, engari ka pōturi haere tonu te whakapīoioi.

“Kua mutu?” ka pātai a Ani me te āmāimai.

“Te āhua nei, āe,” tā Kui whakahoki, “engari i ētahi wā ka tūpono mai pea he ueuetanga pākeke.”

“He aha te ueuetanga pākeke?”

“Whāia ai tētahi rū whenua nui e ētahi rū whenua iti iho.”

Ka tatari rāua i runga i te māika, engari e hū ana ngā mea katoa. I a rāua e tatari ana ka kī a Kui, “Kua mōhio kē koe ki te tauwehenga a Tāne i a Ranginui rāua ko Papatūānuku, nē ha?”

“Āe, mō Rūaumoko hoki, te atua o ngā rū whenua, koia tā rāua pōtiki kāore anō kia whānau mai. Ko Rūaumoko tērā inā tonu nei, e Kui?”

“Āe,” ka kata a Kui, “ki tōku whakaaro kātahi anō ia ka whana i roto i te kōpū o tōna whaea. Te āhua nei, kotahi te whana anake, engari he mea nunui tonu.”

“Ki tōku whakaaro, ka haumarū anō ināianei,” hei tā Ani.

Ka ngaoki mai a Kui i raro i te tēpu. Ko te āhua nei, ehara i te tino taumaha te tukitukinga. Ka mātaki haere ia huri noa kia kite he aha te mea i tūtuki ki te papa i te wā o te rū whenua.

“Kia tūpato,” hei tāna, “ngaro katoa te papa i te karaehe pākarukaru.”

“I tā māua tiere anō hoki,” ka mapu a Ani i runga i te pōuri, me te titiro ki raro ki te paruparu. “Kātahi te moumou purini!”

Me aha tātou i te takanga mai o tētahi rū whenua

I mua

- Whakaharatautia tō tirira rū whenua: Pāhake, ka Hīpoki i a koe me te Pupuri.
- Matapakia e koutou kō tō whānau, me te takatū i tētahi mahere whawhati tata.
- Tautuhia he wāhi haumarū hei whakamarumarū i a koe e pātata ana ki tō kāinga, tō kura rānei.
- Āwhinatia ō mātua ki te Whakamau, te Here me te Wareware i ngā taonga i te kāinga.

I te tūpono mai

- Pāhake, ka Hīpoki i a koe me te Pupuri.
- E noho ki te wāhi kei reira koe tae noa kia mutu te ngāueue.
- Mēnā kei roto koe i tētahi whare, e noho ki reira. Mēnā kei waho, e noho ki waho.
- Kaua e whakamātau ki te oma atu ki waho.

I muri

- Whakarongo ki ngā tohutohu katoa a ngā pakeke, a te reo irirangi rānei, ka whai ai i ēnā.
- Kia māhaki.
- Ki te taea, āwhinatia ērā atu e hiahia āwhina ana.
- Kia mataara ki ngā mōrearea, pūmate rānei ka tūpono pea.
- Me mahara tonu, tērā pea ka taka mai he ueuetanga pākeke.
- Maumaharatia tō mahere kua takatūria kētia me te whai, ki te taea i runga i te haumarū.

Mā te Mōhio ki ngā Tohu, ka Rauoratia Pea te Tangata

Kia ora, ko Tāne taku ingoa.

Ko Tama taku tino hoa. He pai ki a māua te eke ngātahi i ā māua papawira me te pānui pukapuka. Ko tā māua tino hiahiatanga ko te kaukau i te tāhuna.

“Haramai, e hoa!” ka umere a Tāne, me te eke ki runga i tana pahikara. “Tāua ka ahu atu ki te tāhuna ki reira kaukau ai.”

“Tau kē!” hei tā Tama i a ia e eke ana ki runga i tana pahikara, me te wehe atu.

Tae rawa atu rāua ki te tāhuna, kua muia e te tāngata harikoa e pāinaina ana, e tākaro ana hoki i te one, me te pūhoro haere i roto i te wai.

“Tāua ka tauomaoma!” tā Tāne umere. Ka hihore atu ia i tana hāte, ka rere atu ki te moana.

Ka pekepeke haere a Tama i tana taha i runga i te koa. Ka rere atu rāua ki roto i te wai, taro ake e pekepeke ana, e tiēhuehu ana i te wai tētahi ki runga i tētahi.

“Kore rawa au i kite i te moana he pēnei te hū. Pēnei i te pūroto te hū,” ka kī a Tama, me te ruirui atu i te wai i tana tuarā hei ruinga kawata.

“He tika tāu. Kāore ngā ngaru e whakamātau ana ki te turaki i a au pēnei i te tikanga, ahakoa kua eke te wai ki taku puku,” tā Tāne whakahoki.

“Kua kore te paparitenga moana e eke ki tō puku,” ka kī a Tama me te tohu. “Tirohia, e eke noa iho ana ki ō turi.”

“Tino rerekē tēnā, kua eke ki taku puku inakuarā,” hei tā Tāne i runga i te pōauau. “E tā, titiro! Ka rerekē haere te āhua o te wai.”

Āe rā hoki, kua timata te moana ki te koropupū pēnei i te kohuka i runga i tētahi kēne inu koropupū.

Ka tata tonu tā Tāne umere, “E hoa, me wehe atu tāua i te tāhuna nei ināia tonu nei! Ki a au nei, ka tata mai tētahi ngaru taitoko!”

“Kei hea?” ka karerā a Tama, me te titiro haere huri noa. “Kāore au e kite i te ngaru nunui.”

“Kāore e kitea ināianeī, engari i ako tāua i te kura ko te tikanga āta timu rawa ai te tai i mua i te tūpono o tētahi ngaru taitoko! Kei te āta mōhio au ka tino tata mai tētahi ngaru taitoko, ā, e kore e roa te wā ki a tāua!”

“He tika tāu,” te kī a Tama, “me whakatūpato tāua i ēnei tāngata katoa.”

Ka wehe atu a Tāne rāua ko Tama i te moana i te tere rawa ka taea, ka oma atu ki te kauhauora.

“Ka tata mai tētahi ngaru taitoko. Me mātua tonu atu i te katoa kia whakatahi i te tāhuna ka tika,” te inoi a Tāne

“He pēhea kōrua i mōhio ai?” ka ui te kauhauora, ka matika me te titiro ki waho i te moana.

“Ka tere mai te timu a te moana, ka timata ki te koropupū me te whakahuka,” tā Tāne whakamārama.

“Kei te tika koe, ka tata mai pea he ngaru taitoko,” ka whakautu te kauhauora, me te titiro ki te wāhi e kitea ana ināianeī te takere moana.

Ka whio mai ia i tana wihara, ka oma haere i te roanga o te tāhuna me te umere atu, “Koutou katoa, pikia tērā puke teitei ināia tonu nei! Kei te haere mai he ngaru taitoko!”

Ka huri mai ngā tāngata me te mīharo, ā, i a rātou e mōhio takitahi ana ki te tikanga o ngā kupu a te kauhauora, ka karanga haere atu ki ā rātou tamariki kia wehe atu i te wai, kia oma atu hoki ki taua puke pātata. Taro ake i muri ka piako katoa te tāhuna, me te whānui haere atu o te āhua i te moana e timu haere tonu ana.

Ka hono atu a Tāne rāua ko Tama ki te hunga e piki ana i te puke.

“Me whakamātau ki te piki ki te 35 mita i te itinga rawa i runga ake i te paparitenga moana,” ka kī a Tāne me te whakaaeaea.

Tae rawa atu ki te tihi o te puke, ka huri te katoa ki te mātaki i te moana i runga i te māihi. Mō tētahi wā poto ka āwangawanga a Tāne tēnā pea kua pōhēhē ia, kua moumou hoki tana whakapōnānā i te katoa.

“Arā!” ka kiha mai tētahi o te hunga.

Ka tīmata te piki haere o te wai i te taenga o te ngaru taitoko ki te wai pāpaku atu. Ka tere tōna huri hei tuapuku horo te haere ka tino kaha te whakaahu mai i te taenga mai ki te tāhuna, ka rarau me te miro i ngā tūru pikiniki me ngā kete pikiniki. Ka āmai te wai pōkākā ki runga i te tāhuna, ki runga hoki i te papa tūranga me te kōripo huri noa i ngā motokā. Ka haere tonu, ka whakawhiti i te rori, me te pūtumu haere anake kia tino tae rā āno ki uta.

Ka whākanakana ngā tāngata tētahi ki tētahi i runga i te whakawini, me te kore whakapono i tā rātou i kite ai inā tonu nei.

“E hika mā!” ka whakapāha te kauhauora, me te huri ki te titiro ki a Tama rāua ko Tāne. “Me i kore kōrua i whakatūpato i a mātou, he tokomaha ngā tāngata kua rorea atu e tēnā.”

“I ako māua mō ngā ngaru taitoko i te kura,” tā Tāne whakahoki. “Kua mōhio au ki ngā tohu.”

“Kāti, kei te tino harikoa au e aro atu ana kōrua ki ngā mahi i tō akomanga,” ka peha mai te kauhauora.

Me aha tātou i te tūpono mai o tētahi ngaru taitoko

I mua

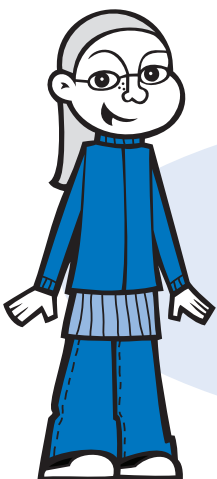
- Me mōhio mēnā ka pāngia pea tō wāhi noho e tētahi ngaru taitoko.
- Matapakia e koutou kō tō whānau, me te takatū i tētahi mahere whawhati tata.
- Tautuhia ngā wāhi haumarua e tata ana ki tō kāinga me tō kura – tētahi wāhi kotahi kiromita i te itinga rawa i te tuawhenua, e 35 mita rānei tōna teitei ake i te paparitenga moana.

I te tūpono mai

- Kia māhaki.
- Kia wawe tonu tō wehe atu mēnā kei tātahi koe, mēnā he tata rānei koe ki tētahi awa i te tūponotanga o tētahi rū whenua kaha. Ki tere tō haere, engari kia haumarua tonu.
- Kia kotahi kiromita i te itinga rawa tō haere ki te tuawhenua, kia 35 mita rānei tō pikinga ki runga ake i te paparitenga moana.
- Kaua e haere ki tētahi awa, ki tātahi rānei ki reira mātaikitaki ai i ngā ngaru e ahu mai ana mēnā kua pānuitia tētahi whakatūpatotanga.

I muri

- Kia māhaki.
- Whakarongo ki ngā tohutohu katoa a ngā pakeke, a te reo irirangi rānei, ka whai ai i ēnā.
- Ki te taea, āwhinatia ērā atu e hiahia āwhina ana.

Kia mahara: Ko te pūtake o tēnei pakiwaitara ko tētahi kōrero pono mō Tilly Smith, 10 ana tau, i te wā o te ngaru taitoko i te Moana Īnia i te tau 2004. I mōhio a Tilly ki ngā tohu whakatūpato mai i ana akoranga i tētahi wā ako mātai matawhenua i te rua wiki i mua atu. Ko te mutunga iho, nā tana mahi i rauoratia ai ētahi tūruhi 100 pea.

Kia Kore Rawa e Tāria, Tērā Pea ka Heipū

Kia ora rā, ko Rūpene au.

Tino waimarie au, nō te mea nā taku mahi he nui aku haerenga. He tango whakaahua o ngā kīrehe me te ao tūroa taku mahi, nō reira he nui rawa aku haerenga huri noa i Aotearoa me te tango whakaahua ki aku kāmera.

Tino ngenge, tino hīwanawana te āhua o Rūpene i tana putanga mai i te wakatono i waho i te kāinga o tōna tuakana. Ka tūtaki tōna tuakana, a Toi, me te wahine a Toi, a Hēni i a ia i te kēti. I muri i tā rāua awhi i a ia, ka hou atu rātou ki roto.

Ka noho atu a Rūpene ki te hōpa, ka mapu me te kī, “E kī rā kōrua! Tino pai kua hoki mai anō ki te tāone. Kātahi te whakatakanga mahi ko tērā!”

“E mea ana koe i te aha?” ka pātai a Hēni. “Kei hea ō pēke?”

“Kei a au taku kāmera,” ka whakautu a Rūpene, me te tiari i te kāmera ā-mati e iri ana i tana kakī, “engari kāore pea he mea i tua atu. Ka āhei au te whakaatu i ahatia, ki te pīrangī kōrua?”

“Āna, whakaaturia mai,” hei tā Toi. “Me waiho tā tātou kai mō tētahi wā.”

Ka tū a Rūpene, ka tango i ētahi waea i tana pēke kāmera, ka hono atu i te kāmera ā-mati ki te pouaka whakaata, ka rapu i te whakaahua tuatahi e hiahia ana ia ki te whakaatu.

“Ko te hōtēra tērā e noho ana au,” he tā Rūpene.

“Ātaahua,” ka kī a Hēni me te pononga, “he mea whakakitekite noa tērā maunga mīharo kei muri.”

“Āna, me kī pono au, ka nui haere tonu tōna āhua whakakitekite i muri,” ka kī a Rūpene.

“He aha ai?” ka pātai a Toi.

“I taku taenga atu ki taku hōtēra ka kī mai rātou ki a au he maha ngā rū whenua iti e tūpono mai ana inā noa nei. I rongo au i ētahi i te rā i whai ake.”

“Āe, kua rongo māua i te reo irirangi. Ko te tūmanako, i mahara koe ki te pāhake, te hīpoki i a koe me te pupuri,” hei tā Hēni.

Ka tūngou a Rūpene. “Āe, waimarie kāore aua rū whenua i kino rawa. Engari ka whakarongo tonu ki te reo irirangi kia mōhio ai he aha kei te haere.”

“Ko koe te pū,” hei tā Hēni. “I ngā wā katoa i ngā mate whawhati tata he mea pai te whakarongo ki te reo irirangi.”

“He tika tāu. Ka kī mai te kaipāho tērā tonu pea ka taka mai tētahi hūnga, nā reira au i whakaaro ai me takatū au.”

“Ka āhei ngā hūnga puia te tūkinu i te wai, nā reira he tikanga pai te tohu i te nui o te wai ka taea i mua,” ka kī a Toi.

“Me noho au i roto, me āta kati ngā kūaha me ngā matapihi kia mau,” tā Rūpene kī.

“I tūpono te aha i muri i tēnā?” te pātai a Toi.

“I whakahiato au i ētahi taonga whawhati tata, kei tere taku wehenga atu.”

“Āe, he kete whawhati tata,” ka kī a Hēni me te tūngou.

“Āe rā,” te kōrero a Rūpene. “Heoi anō, ka kino haere ngā rū whenua, ka tīmata taua maunga i kite rā kōrua i te whakaahua te puha mai i ngā kapua mamaoa, pungarehu hoki. Tūturu, he puia ngoi tonu.”

“I muri ka aha?” tā Hēni pātai.

“I tonoa mātou e ngā kaiwhakahaere o te hōtēra ki te whakatahi, nō reira ka kapo au i tāku kete whawhati tata, ka wehe atu i te hōtēra. Pēnei i hōtoke te āhua i waho nā te takataka mai o te pungarehu, ānō nei he hukarere.”

“I wehe atu mā runga i tō waka reti?” ka ui a Toi.

“E kāo. Ka whakarewa ngā motakā i te pungarehu, tērā ka kūkā i ngā pūkaha, ko te mutunga mai ka auporo ngā pūkaha. Kei tua atu kāore e hiahatia tētahi inaki waka. Nō reira ka hīkoi atu au ki te wāhi hui i tonoa ai mātou e ngā kaiwhakahaere o te hōtēra ki te haere. He āhua tawhiti i te rori.”

“Koia rā te take kāore koe i mau ai i ō peke – me haere mā raro,” hei tā Hēni.

“Tirohia tēnei whakaahua,” ka kī a Rūpene.

“E tā, ko te āhua nei ko koutou mā he kaiā mau kōpare,” ka peha mai a Toi.

“Me here paparanga mākūkū huri noa i ō mātou kanohi hei ārai i te pungarehu,” tā Rūpene whakautu.

“Kei te kite hoki kei te mau ringaringa roa koe i tēnei whakaahua, mahue atu tō T-hāte tonu,” hei tā Toi.

“I tonoa mātou ki te whakamaru i ō matou kiri,” tā Rūpene tēnei. “Nō te mea ka tino wera te pungarehu, ka āhei hoki te nanamu i te kiri.”

“Ka aroha hoki ki a koe nā te iti o ō whakaahua mō te hūnga ake,” te kōrero a Hēni.

“Kāo, kīhai au i tatari noa. Ka mamao pea, ka tere pea hoki te rere a te pahū mai i tētahu puia, nā reira kāore e pai te tatari noa mō te tango whakaahua, te aha noa rānei.”

“E mea ana au he āhua whakamataku, nē rā?” ka pātai a Hēni.

“Tūturu i pērā – ki tōku mahara kāore anō kia pērā taku mataku i taku ora,” te whakahoki a Rūpene. “Engari kīhai au i pōnānā nā te mea mā te pērā ka kino ake te āhua. Heoi anō, i puta ora mātou katoa, ko te mea nui tērā.”

“Kāore e kore kua ora anō tō ngākau i tō hokinga mai ki konei, ahakoa kāore ō pēke,” te kī a Toi.

Me aha tātou i te tūpono mai o tētahi hūnga?

I mua

- Me mōhio kei hea ngā puia ngoi tonu i tō takiwā, mēnā hoki ka pāngia pea koe e aua puia.
- Me whai mahere whakatahi – me haere ki hea, me pēhea hoki tō taenga atu ki reira.
- Tohua he wai ki roto i tō kauranga, tō puoto, ō ipu i te tīmatanga o tētahi hūnga – tēnā pea ka tūkinotia ngā kura mō te wai ki ngā kāinga.

I te tūpono mai

- Me noho i rō whare – me whakarite kia katia tonutia ngā matapahi me ngā kūaha.
- Mēnā kei waho koe – rapua he wāhi marumaru.
- Whakarongo ki te reo irirangi mō ngā tohutohu.
- Mēnā ka tonoa koe ki te wehe i tō kāinga, uhia tō kanohi me tō waha, me te mau atu i ō rawa whawhati tata.
- Me whakapiri mai.
- Kaua e hōpara haere.
- Unuhia te paparanga o waho o ō kākahu i mua i te kuhunga ki roto i tētahi whare – he mea uaua te tango mai i te pungarehu puia.

I muri

- Mēnā kei tētahi wāhi haumarua koe – me noho ki reira.
- Whakarongo ki ngā pārongo i te reo irirangi.
- Hoki atu ki tō kāinga kātahi anō koe ka tonoa.

Kua Waipuketia a Waihōpai

Tēnā koe, ko Peti taku ingoa.

Kei te kī taku pūrongo kura he kōtiro āhua pūmahara ahau. Koia pea te take e pānui pukapuka ana au i te nuinga o te wā – he tino hiahia nōku te pānui pukapuka. Koia te take pea he tino pai hoki ki a au ngā mahi rangahau.

Ka māngaingai te hīkoi mai a Peti ki roto i te kīhini o Mere me te whakatakoto i tana pēke kura ki te taha o te tēpu. Mutu mai te kura, noho ai ia i te taha o Mere, te hoa o tana whaea, tae noa kia mauria atu ia e tana whaea i muri i te mahi.

“Kua pēhea tō rā i te kura?” ka pātai a Mere.

“Pai tonu,” tā Peti whakahoki. “Kua tata oti i a au taku mahi rangahau mō ngā parekura o Aotearoa.”

“E pā ana tō mahi rangahau ki tēhea parekura?” ka pātai a Mere.

“Tēnā, e maumahara ana i taku pāpā e kōrero mai ana mō ngā waipuke nunui i tūpono rā i mua i taku whānautanga, i te wā e noho tonu ana ia i te taha o ōna mātua i Waihōpai. Nā reira ka whakatau au ki te mahi i taku mahi rangahau mō taua waipuke. Kei te pīrangī ki te kite?”

Ka tuohu a Peti me te huaki i tana pēke. Ka tango i tana mahi rangahau, ka hora ki runga i te tēpu.

“Ko tō matua tērā, nē?” ka pātai a Mere, me te tohu atu i te whakaahua o tētahi tāne pūhou, menemene hoki e tū ana i ngā kaupae o mua o tētahi whare. “E hika, he āhua pūhou tōna.”

“Āe rā, engari i tangohia i ētahi tau ki mua,” te kī a Peti me te menemene. “I te tau 1984, koinā te pono.”

“He aha tēnei tapahanga i te nūpepa?” ka ui a Mere, me te mātai i tētahi naku nūpepa kua kōwhaitia kei roto i te kōpae mahi rangahau. “Te āhua nei, he matapae huarere.”

“Ka tika koe, koinā pū,” tā Peti whakahoki. “Māku e pānui ki a koe, ‘te 26 o Kohi-tātea 1984 – he patapataiāwhā kei Murihiku me Te Rua-o-te-moho mō te 18 haora ka whai ake nei. Ka tūtaki tētahi hau e rere whakateraki-mā-uru ana ki tētahi hau e ahu mai ana i te tonga, ko te ua tātā ki runga i ngā puke te mutunga iho.”

“I tika taua matapae huarere? He ua tātā i puta?” tā Mere pātai.

“E ai ki a Pāpā, āe mārīka. Ki a ia i hīrere mai te ua. I mua i tā rātou haerenga ki te moe i taua pō, ka rongo kōrero mō te wai pātāua i ētahi wāhi o te tāone. Kīhai a Pāpā i tino aro atu i taua wā, engari ka whakaohotia ia e ōna mātua i waenganui pō.”

“He aha ai? I aha nā?”

“Tēnā, i tino nui rawa te rahinga o te wai e heke mai ana i ngā puke. I ngawhā mai ngā awa, kīhai i taea e ngā pakitara pēke ki i te one te aukati i te tere o te wai ki roto i ngā whare, ngā toa, me ngā wheketere. Ko te taunga waka rererangi tonu i raro i te wai e toru mita te hōhonu. I kī mai a Pāpā me whakaputa kōrero te koromatua tērā i kī he mate whawhati tata taua āhuatanga.”

“Tūturu i kino rawa,” tā Mere kē me te tūngou o te māhunga. “Whakaritea anake ai ngā wā mate whawhati tata i ngā wā kua kore e taea e ngā ratonga mate whawhati tata noa pēnei i ngā pirihihana, ngā waka tūroro me ngā kaitinei ahi te āta whaihanga i te tūāhuatanga.”

“Āe rā, me karanga tonu rātou i te ope hōia me te tauārangi kia āwhina,” tā Peti whakautu.

“I aha tō pāpā me tana whānau,” ka pātai a Mere.

“Me neke rātou i ā rātou taonga rei katoa ki ngā wāhi teitei rawa ka taea. I kī mai a Pāpā nā rātou i hiki ake ērā mea ka taea ki roto i te rūmanga. Nā te pēnei, mēnā ka uru mai he wai ki roto i te whare, kāore ngā mea hira e tūkinotia.”

“Ko te tūmanako, i neke hoki i ā rātou matū ki ngā wāhi teitei,” hei tā Mere. “E kore e pai mēnā ka māunu haere ngā mea pēnei i te patu otaota me ngā matū puna kaukau i roto i te pukenga wai.”

“Āe,” ka whakautu a Beth, “me whakarite hoki rātou kia haumarua ā rātou mōkaikai. Nā, ka piki haere tonu te wai. Ka whakarongo rātou ki te reo irirangi ki te rongo i ngā matapae huarere me ngā whakahoutanga rongo. I te mutunga, i pērā rawa te hōhonu o te wai me piki a Pāpā rātou ko tōna whānau ki runga i te tuanui. Waimarie, kua whakaritea kētia e rātou ā rātou rawa whawhati tata, ā, i a rātou ngā mea katoa i hiahia i hutia ake ai rātou i te tuanui e te waka whakatopa.”

“E kī rā, he waka whakatopa! I mauria rātou ki hea?”

“Kua whakaritea he pokapū oranga tangata. Heoi anō, ko te tikanga kia tino raruraru aua wāhi i tērā wā. Me whakatahi pea kia 5,000 ngā tāngata, me whāngai, me tiaki hoki i te katoa o aua tāngata. Me hoatu hoki he wai ki a rātou. He rerekē tērā, nā te mea he nui rawa atu te wai huri noa. Engari kāore e whakaetia te inu i te pukenga wai.”

“E kāo, ehara i te haumaruru te inu i te pukenga wai nā te mea ka mōrearea pea ki tō hauora,” hei tā Mere. “Kore rawa koe e mōhio he aha kei roto.”

“Kāore i whakaetia kia hoki atu rātou ki te kāinga kia kīia rā anō kua huamaru. I pau tētahi wiki, neke atu rānei, ka whakaetia tēnā. Whakaetia rawatia atu kia hoki ki te kāinga, he nunui rawa ngā mahi whakatikatika. Tirohia tēnei whakaahua.”

Ka āta titiro a Mere ki te whakaahua tawhito e tohua ana e Peti. E whakaatu ana i tō Peti matua, e mau kamupūtu ana, e puruma ana i te wāhi paru i roto i te whare. Kua pūkeitia he whāriki pukuwai me ngā taonga ā-whare pūpūwai hei putu i te papamuri.

“Engari i āhei rātou te hūnuku atu anō ki roto i tō rātou whare, oti kau ana ngā mahi whakatikatika,” hei tā Peti. “I pērā te nui o te tukitukinga ki te tini o ngā whare, kore rawa i whakaetia kia nohoia i muri atu.”

“Kotahi te mea pai i puta mai i taua āhuetanga,” ka kī a Mere, me te menemene ki a ia.

“He aha tērā?” ka pātai a Peti.

“Koinā te pūtake o tētahi kōrero hira rawa mō tō mahi rangahau!”

Me aha tātou i te tūpono mai o tētahi waipuke

I mua

- Rangahaua te waipuke kino rawa atu i pā ki tō rohe me te teitei o te ekenga o ngā wai. Ka taea tō kāinga?
- Me mōhio ka pēhea tō tae atu ki te whenua teitei rawa e pātata ana.
- Mauria atu ngā kararehe ki te wāhi haumaruru.
- Rokirokia ngā taonga māpuna kia teitei ake i te taumata e eke ai pea te wai. He wāhi rokiroki pai ngā rūmanga me ngā rūma kei runga, mehemea he ngāwari te āhei atu.
- Whakamaharatia tō whānau ki te rokiroki i ngā matū ki tētahi wāhi teitei, haumaruru hoki. Ki te heipū mai tētahi waipuke, ka turuturu mai aua matū, tēnā ka mōrearea pea.

I te tūpono mai

- Whakarongo ki ngā matapae huarere me ngā whakahounga rongo mō ngā tohutohu hei whai.
- Kaua e uru atu ko koe anake ki roto i te pukenga wai.
- Mauria atu ō taonga whawhati tata mēnā me wehe atu koe i tō kāinga.
- Whakamaharatia ngā pakeke ki te whakamau i te wai, me te tinei i te hiko me te kapuni.

I muri

- Kīia ana koe ka haumaruru, kātahi ka āhei koe te hoki atu ki te kāinga.
- Kaua e hōpara haere mā ngā takiwā e waipuketia ana.
- Kaua e inu mai i te pukenga wai. Ka tāhawahawatia pea.

Kia mahara: Ko te pūtake o tēnei pakiwaitara ko ngā waipuke tūturu o Murihiku i te tau 1984, ko te mutunga iho ko ngā tukitukinga e \$55 miriona te uara. Kīhai tētahi tangata i mate, engari i mate 12,000 hipi, 100 kau, e 334 poaka me ngā tia e 75.

Kia Matatū i te Āwhā

Kia ora, ko Māia tōku ingoa.

Tino pai ki a au te haere ki te kura engari, pēnei i te nuinga o ngā tamariki, he pai ki a au ina tūpono mai he rangi whakatā! Engari kore rawa i pai tētahi rangi whakatā inā noa nei, he mea kāore i tūmanakohia...

Ka huaki a Māia i te kūaha o muri, ka titiro ki waho. E rahi ana, e pōuri ana ngā kapua, kua tata ki te pango te tae o te rangi, ahakoa kei waenganui rā tonu. Ka kite ia i tōna tuahine e puta mai ana i te wharau.

“Hūhana,” ka umere ia, “Ki tōku whakaaro, me hoki mai anō koe ki roto ināianei. Titiro ki te rangi rā.”

Ka hou mai a Hūhana ki roto, ka noho me te titiro ki te matapihi i runga i te pākiki. “Ā, koinā kē tā kōrua mahi ko Pāpā inā noa nei?”

“Āna, i te āwhina au i a Pāpā ki te whakamau i te tēpa tāpiapia ki ngā matapihi kia kore ai e pākarukarutia te karaihe e te āwhā. “Kua huakina hoki e māua ngā matapihi i tērā taha o te whare kāore e anga atu ana ki te hau. Ki a au nei, āhua rerekē tērā i te tuatahi, engari ka whakamārama mai a Pāpā hei whakaiti pēhanga ki te tuanui taua mahi. Tēnā pea ka aukati tēnā i te ngaro haere o tō tātou tuanui.”

“Ko tāua tāua,” tā Hūhana ki. “Kua mauria mai e au ngā taonga ā-whare katoa me ngā takawairore katoa o waho ki roto nei kia kore ai e huri hei pere rere mā te hau.”

I muri i ētahi meneti ruarua ka kaha haere atu te pupuhi a te hau. Ka taitai mai he peka ki te taha o te whare, ka rongo a Māia rāua ko Hūhana i te ngāueue o te whare katoa i ngā rōpū. Āhua kaokao mai te pātōtō a te ua ki te tuanui nā te āinga o te hau.

“Kaua tāua e whakatata ki ngā matapihi, kei pākarukarutia e te hau, ahakoa te nui rawa o te tēpa tāpiapia. Heoi anō, kua katia ngā ārai, nā reira ka āraia atu pea ētahi karaihe rere ki te pākarukarutia.”

I noho a Māia rātou ko Hūhana me tō rāua whānau katoa i roto mō te rā katoa, i te āwhā e tukutuki ana ki te whare i waho. Waimarie he pai a Pāpā ki te kōrero i ngā kōrero whakakata, ā, nā tērā mahi āna i tau o rātou mauri, i aukatia hoki tō rāua tino matakū haere nā te turituri me te koheri.

Ao ake te ata ka whai ake kua mate rawa te hau. Ka whakakāngia e rātou te reo irirangi, ka rongo kōrero e kī ana ko taua āwhā tētahi o ngā mea kaha rawa i ēnei tau kua pahure. Me whakatahi ētahi wāhi o te tāone e Te Rākau Whakamarumarū

nā ngā waipuke me ngā horo whenua.

“Tēnā, nā te mea kua mutu te āwhā, ka āhei kōrua te hoki atu ki te kura i te rā nei,” hei tā rāua whaea.

“Kāo,” ka whakautu a Māia. “I kī mai ngā rongo, kāore māua e whakaaetia ki te haere ki te kura, nā te mea ka tāwewē pea ngā waea hiko. Nā reira, he rangi whakatā anō ... tēnā pea ka rekareka ki a au tēnei rangi whakatā, nā te mea ko tō tainehi nei he mea whakamataku rawa!”

Me aha tātou i te tūpono o tētahi āwhā

I mua

Ina whakapāhotia tētahi whakatūpatō hau hūkerikeri:

- Whakarongo ki ngā pārongo i te reo irirangi.
- Mauria mai o mōkaikai ki rō whare.
- Tangohia atu ngā mea kei waho tēnā pea ka hurihia hei pere rere e te hau.
- Tēpahia ngā matapihi rarahi kei pākarukaru.
- Katia ngā matapihi katoa.

I te tūpono mai

- Me noho i rō whare.
- Katia ngā ārai katoa.
- Kaua e whakapiri ki ngā tatau me ngā matapihi.
- Huakina tētahi matapihi i te taha o te whare kāore te hau e pupuhi ana – mā tēnei te pēhanga ki runga i te tuanui e whakaiti atu.

I muri

- Me noho ki roto i te whare me te whakarongo mō ngā pānui ārai mate whawhati tata i te reo irirangi.
- Kaua e whakapiri ki ngā waea hiko tāwewē, motu rānei, ki te whakatahi whare koe.

Rawa Whakaora Whawhati Tata

Tiakina kia mōhio koe ki hea kitea ai ēnei rawa ina tūpono mai he mate whawhati tata.

Te kai me te wai

- He pātara wai (kia toru ngā rita i te itinga rawa ki ia tangata i ia rā)
- He wai hei horoi, hei tao kai
- He kai e kore e pirau (he kai kēne, kai whakamaroke rānei), he huaki kēne
- He toa kapuni, rorerore kapuni rānei hei tao kai

Tirohia, whakahoungia hoki ngā kai me te wai ia 12 marama

Ētahi atu rawa whawhati tata

- He rama parewai me ētahi pūhiko tāpiri
- He reo irirangi me ētahi pūhiko tāpiri
- He kete whakaora whawhati tata me ngā rongoā waiwai
- He pepa heketua, he pōtete para rahi rānei mō tō whare paku whawhati tata.
- He ārai kanohi, ārai puehu
- He kai mōkaikai
- He paraikete, he pēke moe rānei
- He kākahu parehau, parewai hoki
- He hū pakari mō waho
- He pōtae, he ārai hihirā

Tirohia ngā pūhiko katoa ia 3 marama

Ngā rawa mā ngā pēpi me ngā tamariki nohinohi

- He kai, he ranunga pepi, he inu
- He kākahu tāpiri, he kope
- He tino takawairore, he tākaro makau rānei

Ētahi atu rawa

- Ngā taonga whakarongo, taonga kite me ngā pūhiko
- Ngā taonga nekeneke
- Ngā taonga huangō, taonga mate roma hā
- Ngā kai motuhake

Mō ētahi atu pārongo mo ngā mahi me mahi, tirohia: www.getthru.govt.nz